

महाराष्ट्र राज्याच्या वित्तीयस्थिती विषयक
श्वेतपत्रिका २०१५

प्रस्तावना

मा.राज्यपाल महोदयांनी दिनांक १२ नोव्हेंबर, २०१४ रोजी राज्य विधानमंडळाच्या अधिवेशनातील अभिभाषणात राज्याची आर्थिक स्थिती, स्विकृत दायीत्वे, भविष्यातील वाटचाल आणि खर्च अधिक पारदर्शक व कार्यक्षमतेने करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना विषय करणारी एक श्वेतपत्रिका शासनाकडून काढण्यात येईल असे स्पष्ट केले होते. त्यानुसार ही श्वेतपत्रिका सादर करणेत येत आहे.

प्राथमिकतेने महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक स्थितीबद्दल ही श्वेतपत्रिका आहे. तथापि, शासन देखील राज्याच्या एकूण अर्थव्यवस्थेचाच एक भाग आहे. त्यामुळे या अनुषंगाने राज्याच्या अर्थव्यवस्थेसंबंधी विवेचन क्रमप्राप्त असल्याने अत्यंत थोडक्यात याबाबतचे विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सन २०१३-१४ मध्ये महाराष्ट्र राज्याचे एकूण सकल राज्य उत्पन्न चालू किंमतीनुसार रु.१५,१०,१३२ कोटी इतके होते. देशाच्या उत्पन्नात राज्याचा वाटा १३.३% आहे. राज्याच्या उत्पन्नात कृषी व संलग्न क्षेत्राचा ११.३% इतका, उद्योग, खाणकाम, बांधकाम आणि वीज क्षेत्राचा २७.२% इतका व उर्वरित ६१.५% सेवा क्षेत्राचा वाटा आहे. राज्याच्या उत्पन्नात मागील १० वर्षांत सरासरी ९% (८.९८%) इतक्या दराने वार्षिक वाढ झालेली आहे.

राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाच्या काही प्रश्नांकडे येथे लक्ष वेधण्यात येत आहे. प्रथमतः राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या तब्बल ५२.७% (२००९-१०) वर्ग कृषि व संलग्न क्षेत्रांतर्गत व्यवसायावर अवलंबून आहे. तथापि, उत्पन्नात त्याचा वाटा केवळ ११% आहे. कापूस, सोयाबीन, धान, अशा कोरडवाहू शेतीचे राज्यातील सरासरी दर हेक्टरी उत्पादन, देशाच्या सरासरी उत्पादनापेक्षा कितीतरी कमी आहे. शेतीतून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नापैकी प्रवाही / आशवासित सिंचन असणाऱ्या अंदाजे १५% शेतकऱ्यांना जवळजवळ ३०% उत्पन्न प्राप्त होते. राज्यात ग्रामीण-शहरी, शेती-उद्योग किंवा भौगोलिक विषयमतेमागे हे एक मूलभूत कारण आहे.

दुसरी बाब, राज्यात तरुणांची संख्या वाढत आहे, मात्र त्याप्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या नाहीत किंवा होत नाहीत. पारंपारिक शिक्षणावर जरी मोठ्या प्रमाणावर खर्च होत असला तरी बाजारपेठेत आवश्यक असलेले ज्ञान किंवा कौशल्य हे ह्या माध्यमातून पुरेसे प्राप्त होत नाही. कौशल्य विकास व त्या माध्यमांतून रोजगार निर्मिती ह्या बाबीकडे लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे. “कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग” या नावाने स्वतंत्र विभाग राज्य शासनाने अलिकडेच स्थापित केला आहे, हे लक्षणीय आहे.

तिसरी बाब, राज्यात कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध असले व उद्योगासाठी पोषक वातावरण असले तरी त्यास उत्तम पायाभूत सुविधांची साथ आवश्यक आहे. रस्ते, वीज, पाणी, बंदरे, रेल्वे अशा पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी राज्यात पुरेशी गुंतवणूक करणे गरजेचे आहे.

चौथी बाब, महाराष्ट्र हे देशात सर्वात अधिक नागरीकरण झालेले राज्य आहे. नागरी भागात विविध पायाभूत सुविधा निर्माण करणे तसेच निवारा उपलब्ध करून देणे हे पण राज्यासमोर मोठे आव्हान आहे.

थोडक्यात, कोरडवाहू शेतीला स्थैर्य देणे, विषमता कमी करणे, रोजगार निर्मिती व पायाभूत सुविधांचा विकास, या बाबी राज्य शासनाच्या धोरणाचे केंद्रबिंदू व लक्ष्य असले पाहिजे.

राज्यासमोर असलेल्या या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी अनेक पर्यायांचा विचार करून समुचित धोरण आखणे आवश्यक आहे. शेती व उद्योग, पारंपारिक शिक्षण व कौशल्य विकास, प्राथमिक शिक्षण व उच्च शिक्षण, प्राथमिक आरोग्य व सर्वांगीण आरोग्य सेवा, संरक्षित सिंचन व आश्वासित सिंचन अशा प्रत्येक क्षेत्रात अनेक पर्यायी बाबींचा तौलनिक आढावा घेवून, राज्य शासनाकडे असलेल्या उपलब्ध मर्यादित साधनांचा इष्टतम वापर होणे गरजेचे आहे. आवश्यक असलेली माहिती संकलित करून व ह्या विषयावर सविस्तर चर्चा होवून राज्य शासनाने आपले धोरण निश्चित केले तर ते राज्याच्या हिताचे ठरेल. येथे खेदाने मान्य करावे लागेल की, राज्यात दीर्घकालीन व परिस्थितीजन्य (Evidence Based) योजनाच्या दृष्टीने अधिक दृढ पाऊले उचलणे गरजेचे आहे.

राज्य नियोजन मंडळाच्या माध्यमातून याबद्दल काही प्रयत्न झाले आहेत पण त्यात अजून भर घालणे आवश्यक आहे. दैनंदिन व तात्कालिक विषयावर साहजिकच राज्य शासनाचे लक्ष केंद्रीत होत असते व दीर्घगामी प्रश्नांकडे पुरेसे लक्ष देणे अवघड होत असते. त्यामुळे राज्याच्या सामाजिक आर्थिक प्रश्नांचा सखोल अभ्यास करून दीर्घकालीन नियोजनासाठी आवश्यक अशी माहिती उपलब्ध करून देणारी एक स्वतंत्र यंत्रणा असणे गरजेचे आहे. अशी यंत्रणा उपलब्ध असल्यास, राज्य शासनाचे धोरण व निर्णय अधिक अचूक असतील व शासनाची कामगिरी अधिक परिणामकारक होईल. समतोल प्रादेशिक विकासाचे वैकल्पित दृष्टीकोन — उच्चस्तरीय समितीने (केळकर समिती) देखील अशी शिफारस केली असून, त्यादृष्टीने राज्य शासनाने लवकर निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण —

घटनात्मक तरतुदी व संघीय वित्तीय संरचना ह्या चौकटीत राज्याचा आर्थिक कारभार चालतो. संघीय वित्तीय संरचनेच्या परिणामी मुल्यवर्धित कर, मुद्रांक शुल्क, वाहन कर, वाहतूक कर, वीजेवरील कर, राज्य उत्पादन शुल्क अशा बाबी राज्य विधीमंडळ व राज्य शासनाच्या अखत्यारित असून, हे कर राज्याच्या महसूलाचे मुख्य स्रोत आहेत. निगम कर, आयकर, सीमा शुल्क, सेवाकर, संपत्ती कर, इत्यादी बाबी केंद्र

शासनाच्या अखत्यारित आहेत. तथापि, संघीय व्यवस्थेच्या अनुषंगाने केंद्रीय वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार ह्या करातून फक्त काही हिस्सा राज्य शासनास प्राप्त होत असतो. तसेच राज्य शासनाने किती कर्ज उभारावे, ह्यासंदर्भात केंद्र शासनाने निकष ठरवून दिलेले आहेत. राज्य शासनाच्या वित्तीय कामगिरीचा आढावा घ्यावयाचा झाल्यास दूरमागी वित्तीय स्थैर्य व साधनांच्या वापराची पारदर्शकता व प्रभावक्षमता ह्या दोन कसोटीवर राज्याचे आर्थिक व्यवहार आधारित असणे अत्यावश्यक आहे.

राज्याची आर्थिक कामगिरी दर्शविणारी काही अत्यंत ढोबळ मानके पुढील तक्त्यांत दिलेली आहेत.

बाब (रूपये कोटी)	२००४-०५	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५ (सु.अ.)
स्थूल राज्य उत्पन्न	४,१५,४८०	८,५५,७५१	१०,४९,१५०	११,७०,१२१	१३,२२,२२२	१५,१०,१३२	१६,८६,६९५
महसुली जमा	४१,०१३	८६,९१०	१,०५,८६८	१,२१,२८६	१,४२,९४७	१,४९,८२२	१,८०,७९४
राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	३०,६०५	५९,१०६	७५,०२८	८७,६४८	१,०३,४४८	१,०८,६४१	१,१९,००८
महसुली जमेशी टक्केवारी	८९.५	८७.८	८६.८	८६.८	८७.२	८६.८	८७.१
राज्याचा स्वतःचा करेतर महसूल	४,११९	८,३५३	८,२२५	८,१६८	९,९८४	११,३५२	१३,५२०
केंद्रीय करातील हिस्सा	३,५९६	८,२४८	११,४१९	१३,३०४	१५,१९२	१६,५८८	१७,६०७
केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदान	२,६९४	११,२०३	११,१९६	१२,१६७	१४,३२२	१३,२४१	३०,६५९
महसुली खर्च	५१,०४७	९४,९१६	१,०६,४५९	१,२३,५५४	१,३८,७३६	१,५४,९०२	१,९४,६७७
वेतन	१७,२००	३५,४६८	४१,७४६	४५,४६७	५३,३६४	५९,७३५	६६,२१३
निवृत्ती वेतन	३,३१२	६,९४६	९,८८६	११,६८२	१३,४३०	१५,१८६	१७,६६३
व्याज प्रदान	१०,२५८	१४,८३८	१५,६४८	१७,५०५	१९,०७६	२१,२०७	२४,२८३
महसुली जमेशी टक्केवारी	२५.०१	१७.०७	१४.७८	१४.४३	१३.३४	१४.१५	१३.४३
महसुली तूट (+)	१०,०३३	८,००६	५९२	२,२६८	-४,२११	५,०८१	१३,८८३
भांडवली खर्च	१०,६२८	१८,६९०	१८,९२२	१८,७१६	१८,८१४	२१,६६६	२४,३९८
राजकोषीय तूट	१८,६२०	२६,१८१	१८,८५७	१९,९६९	१३,७४०	२६,०१८	३७,२४६
राज्याच्या सकल उत्पन्नाशी टक्केवारी	४.५	३.१	१.८	१.७	१.०	१.७	२.२
एकूण कर्ज	१,०९,१६७	१,८१,४४७	२,०३,०९७	२,२५,९७६	२,४६,६९२	२,६९,३५५	३,०२,५७८
सकल उत्पन्नाशी टक्केवारी	२६.३	२१.२	१९.४	१९.३	१८.७	१७.८	१७.९
महसुली उत्पन्नाशी टक्केवारी	२६६.२	२०८.८	१९१.८	१८६.३	१७२.६	१७९.८	१६७.४

गेल्या दहा वर्षांच्या कामगिरीचा आढावा घेतला असता, खालील निष्कर्ष समोर येतात :-

- १) राज्याच्या स्वतःच्या महसुली उत्पन्नाचे राज्याच्या सकल उत्पादनाशी असलेले प्रमाण ९.९% ते १०.७% या दरम्यान राहिले आहे. तसेच राज्याचा महसूल वार्षिक १६.०% या दराने वाढला आहे व या दोन्ही बाबी सर्वसाधारणपणे इतर प्रगत राज्यांशी तुलना करता समतुल्य व समाधानकारक आहेत.

२) सहायक अनुदानाच्या माध्यमातून केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या निधीत सन २००९-१० पासून २०१४-१५ पर्यंत रु.११,२०३ कोटी वरून रु.३०,६५९ कोटी इतकी वाढ झाली आहे व ही वाढ वार्षिक २२% इतकी आहे. राज्याच्या उत्पन्नात केंद्रीय सहायक अनुदानाचा वाटा १२.९% पासून १७.०% इतका वाढला आहे. म्हणजेच केंद्र शासनाकडून राज्यास आपल्या प्रमाणशीर वाट्यापैकी अधिक रक्कम मिळविणे शक्य झाले आहे. तद्वतच, राज्य केंद्रावर थोडेसे अधिक अवलंबून आहे, ही ह्याची दुसरी बाजू देखील आहे.

३) राज्याच्या संचित कर्जात गेल्या १० वर्षांत रुपये १,०९,१६७ कोटी पासून रुपये ३,०२,५७८ कोटी पर्यंत वाढ झाली आहे. ही वाढ जरी लक्षणीय असली तरी राज्याच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत राज्याचे संचित कर्ज गेल्या दहा वर्षांत २६६.१% वरून १६७.४% पर्यंत कमी झाले आहे. दरवर्षीची निव्वळ राजकोषीय तूट सुद्धा राज्याच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत (सन २००९-१० चा अपवाद वगळता) गेल्या पाच वर्षांत ३% मर्यादेच्या आत राहिली आहे. व्याज प्रदानाचे राज्याच्या महसुलाशी असलेले प्रमाण १३.४% च्या मर्यादेत राहिले आहे. राज्याच्या दायित्वावर सरासरी व्याज दर ८.०% इतका असून राज्याच्या महसूल वाढीचा दर अंदाजे १६% इतका आहे.

४) राज्याच्या महसुलात झालेली वाढ जरी समाधानकारक असली, तरी महसूली खर्चातही त्याच प्रमाणात, किंबहुना काहीशा जास्त दराने वाढ झाली आहे. परिणामी, राज्यास महसूली संतुलन टिकविता आलेले नाही, ही अत्यंत चिंताजनक बाब आहे. सन २०१४-१५ च्या सुधारित अंदाजाप्रमाणे ही तूट तब्बल रुपये १३,८८३ कोटी पर्यंत गेली आहे.

५) वाढलेला महसूली खर्च व परिणामी झालेल्या महसूली तुटीमुळे उभारलेले कर्ज, मत्ता निर्मितीसाठी न वापरता महसूली खर्चासाठी वापरावे लागले आहे. गेल्या दहा वर्षांत एकूण रु.१,९३,४११ कोटी उभारलेल्या कर्जापैकी रु.१८,३०४ कोटी (९.५%) महसूली खर्चासाठी वापरले गेले आहे.

६) उपलब्ध साधनसंपत्तीत, महसूली खर्चाच्या वाढलेल्या प्रमाणामुळे, आपोआपच भांडवली खर्च संकुचित/ मर्यादित झालेला आहे. भांडवली खर्चाचे एकूण अर्थसंकल्पाशी असलेले प्रमाण १७.२% वरून ११.१% (सन २०१४-१५) पर्यंत घसरले आहे. परिणामी, राज्याच्या अर्थव्यवस्थेस चालना देणारी व दीर्घकालीन टिकणारी मत्ता आपण आवश्यक त्या प्रमाणात तयार करू शकलो नाही व ह्याचा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या वाढीवर विपरीत परिणाम नक्कीच झालेला आढळतो.

७) साधने जरी मर्यादित असली तरी राज्याच्या वार्षिक योजनांचे नियोजन मर्यादित ठेवता आले नाही. आवश्यकतेनुसार योजनेतर खर्च मर्यादित करता न आल्यामुळे पुरवणी मागण्या सादर करणे अपरिहार्य आहे. परिणामी अनेक वर्षांपासून विधीमंडळासमोर सादर केलेल्या राज्य योजनेच्या आकारमानानुसार

योजनांवरील खर्च साध्य करता आलेला नाही. सादर केलेली योजना आणि प्रत्यक्ष खर्च यामध्ये १४% ते २१% पर्यंत तफावत राहिली आहे. एकूणच अर्थसंकल्पिय अंदाज पाहिजे तितके अचूक राहिले नाही व अर्थसंकल्पाची विश्वसनीयता कमी झाली आहे.

८) विविध योजनांतर्गत हाती घेण्यात आलेले अनेक प्रकल्प प्रदीर्घकाळ अपुरे राहतात. सिंचन क्षेत्रातील अपुऱ्या प्रकल्पांबाबतची माहिती यापूर्वी सादर झालेली आहेच. इतर काही क्षेत्रातील अपुऱ्या कामांचे लक्षणीय दायित्व निर्माण झाले आहे व याचाच अर्थ असा की, शासकीय लेख्यात खर्च जरी 'भांडवली खर्च' म्हणून नोंदला गेला तरी प्रत्यक्ष त्या प्रमाणात उपयोगी मत्ता निर्माण झाली नाही. यासंदर्भात थोड्या अधिक तपशीलात पुढे चर्चा करण्यात आली आहे.

९) राज्याच्या दैनंदिन वित्तीय व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने महत्वाच्या असणा-या संक्षिप्त देयकावर काढलेल्या रकमा, स्वीय प्रपंची लेख्यातील रकमा व उपयोगिता प्रमाणपत्र प्राप्त न झालेल्या रकमा लक्षणीय आहेत व याकडे महालेखापालांनी अनेकदा शासनाचे लक्ष वेधले आहे. राज्याचे दैनंदिन वित्तीय व्यवस्थापन सुदृढ करण्यासाठी ह्यावर नियंत्रण असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

१०) सार्वजनिक उपक्रमांकडून पायाभूत सुविधा निर्मितीत तसेच जनतेस अनेक सेवा उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत. प्रत्येक वर्षी महालेखापालांकडून या उपक्रमांच्या कामगिरीबद्दल अहवाल तयार करून तो विधीमंडळास सादर केला जातो. अशा उपक्रमांचे लेखे वेळेवर तयार होणे ही वित्तीय शिस्तीचा मुलभूत पाया आहे. तथापि, असे लेखे वेळेवर तयार होत नसल्याचे महालेखापालांनी अनेकदा निदर्शनास आणून दिले आहे, ही चिंतेची बाब आहे.

११) विभागांना उपलब्ध करून दिलेला विकास खर्च व तदनुषंगीक खर्च विभागांद्वारे वर्षभर खर्च न करता अर्थसंकल्पीय वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात म्हणजेच मार्च महिन्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे खर्चाच्या परिणामकारकतेवर विपरित परिणाम होत आहे. पुढील तक्त्यामध्ये मार्च महिन्यामध्ये होणाऱ्या खर्चाची विस्तृत माहिती दिलेली आहे:-

बाब (रु. कोटी)	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४
एकूण प्रत्यक्ष खर्च	१,४९,२२८	१,६५,४६९	१,८७,९८२
मार्च महिन्यातील एकूण खर्च	२८,१३८	३०,६९७	३६,०५१
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	१८.९ %	१८.६ %	१९.२ %
२५ ते ३१ मार्च पर्यंतचा खर्च	१७,८३७	१८,२३२	१८,७६१
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	११.९ %	११.० %	१०.० %

थोडक्यात स्पष्ट करावयाचे झाल्यास राज्यास घालून दिलेल्या कर्ज विषयक मानकांच्या मर्यादेत जरी राज्य असले तरी वाढलेला महसूली खर्च, त्यामुळे निर्माण झालेले महसूली असंतुलन, अपर्याप्त भांडवली गुंतवणूक व कामांचे अपर्याप्त / दोषयुक्त नियोजन अशी आव्हाने आज राज्य शासनासमोर आहेत.

वेतनावरील खर्च

महसूली संतुलन राखावयाचे असेल तर महसूली खर्चात सर्वात मोठा वाटा असलेल्या वेतनावरील खर्चावर नियंत्रण आवश्यक आहे. गेल्या दहा वर्षात विभिन्न खात्यांतर्गत वेतनावरील खर्चाचा तपशिल पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविलेला आहे :-

विभागवार वेतनाच्या खर्चामधील वाढ

(रुपये कोटीत)

विभाग	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५ (सु. अं.)	वार्षिक वाढ (%)
गृह	४,२३०	५,०४२	५,७२७	६,५४६	७,५२८	९,१३१	१६.६
महसूल व वन	१,२२९	१,४१७	१,४५२	१,८०३	२,०३६	२,२५७	१२.९
सार्वजनिक आरोग्य	१,१४०	१,३२०	१,४६४	१,६३१	१,८४१	२,०५०	१२.५
कृषि	८७७	९९६	१,०९२	१,२०२	१,३०७	१,५२४	११.७
सार्वजनिक बांधकाम	७९२	८९०	९६२	१,०२१	१,१०५	१,२६८	९.९
वैद्यकीय शिक्षण औषधी द्रव्ये	६३१	७८२	८३७	९३७	१,०६५	१,२५९	१४.८
विधी व न्याय	५८१	७८९	८८९	९४०	१,०६१	१,२५०	१६.६
जलसंपदा	८८४	९८८	१,०५३	१,१०५	१,१९८	१,३२६	८.४
उच्च व तंत्रशिक्षण	५५५	६७३	७६८	८९९	१,०२६	१,०६४	१३.९
एकूण (सर्व विभाग)	१३,०२४	१५,३२९	१६,९३०	१८,९९८	२१,४३२	२४,९३४	१३.९

गेल्या पाच वर्षात वेतनावरील हा खर्च रु.१३,०२४ कोटींवरून रु.२४,९३४ कोटीपर्यंत पोहोचलेला आहे. गेल्या पाच वर्षांत या वाढीचा वार्षिक दर १३.९% इतका आहे. त्यातल्या त्यात गृह, विधी व न्याय आणि महसूल व वन तसेच वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग ह्यांचा वाढीचा दर अधिक आहे.

शासन अनेक संस्थांच्या कर्मचाऱ्यांना वेतनासाठी सहाय्यक अनुदान देत असते. प्रामुख्याने शिक्षण, आरोग्य, महिला व बाल कल्याण, सामाजिक न्याय, आदिवासी विकास विभागांतर्गत अशा संस्था आहेत. अशा अनुदानासंदर्भातील माहिती खालील तक्त्यात दिलेली आहे.

विभागवार सहाय्यक अनुदान (वेतन) खर्चामधील वाढ

(रुपये कोटीत)

विभाग	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५ (सु.अं.)	चक्रिय वाढ (%)
शालेय शिक्षण	१६,२७६	१८,७३७	१९,५९०	२३,३२१	२६,११७	२७,८२३	११.३
उच्च व तंत्र	१,९९३	३,०७२	३,१२०	४,३२९	५,३५९	४,८३६	१९.४
सार्वजनिक आरोग्य	८६८	१,०८७	१,१५१	१,२९७	१,४२९	१,४९५	११.५
ग्रामविकास	७०८	९००	१,००५	१,१६१	१,२९५	१,४२५	१५.०
सामाजिक न्याय	५१३	५९२	६७०	७४३	८६९	९८२	१३.८
एकूण (सर्व विभाग)	२१,८८५	२५,९४३	२७,३३१	३२,८७०	३७,३१९	३९,०२५	१२.३

वेतनावरील खर्चात वाढ होण्याच्या काही प्रमुख कारणांचे विवेचन पुढे केले आहे :-

- १) सन २००९-१० मध्ये पूर्वलक्षी प्रभावाने (दिनांक ०१ जानेवारी, २००६ पासून) ६ व्या वेतन आयोगाच्या शिफारशीच्या अनुषंगाने वेतन व भत्त्यात सुधारणा करण्यात आली. या सुधारणेमुळे अंदाजे रु.१८,५०० कोटी इतकी थकबाकी द्यावी लागली व प्रतिवर्षी वेतन व भत्त्याच्या खर्चात लक्षणीय वाढ झाली.
- २) अलिकडच्या तीन वर्षांत महागाई भत्यामध्ये वेगाने वाढ झालेली आहे. महागाई भत्ता मूळ वेतनाच्या ६५% वरून १०७% इतका झालेला आहे.
- ३) सेवेचा विस्तार करण्याच्या हेतूने कर्मचारी संख्येत वाढ झालेली आहे. शिक्षण हक्क अधिनियमाच्या अनुषंगाने शिक्षकांच्या संख्येत १,१०,१४२ इतकी वाढ झालेली आहे. एकट्या पोलीस खात्यात गेल्या तीन वर्षांमध्ये १४,२६३ पदे निर्माण केली आहेत. तसेच पदनिर्मितीसंबंधी उच्चस्तरीय सचिव समितीच्या मान्यतेने विभिन्न इतर विभागात विविध संवर्गामधील २१,६२८ नवीन नियमित पदे निर्माण करण्यात आलेली आहेत. याव्यतिरिक्त ६१,१२४ कंत्राटी / मानधनी पदांच्या निर्मितीस मान्यता दिलेली आहे.
- ४) सेवेचा विस्तार व्हावा पण वेतनावरील खर्च अवाजवी वाढू नये, यासाठी मानधनी / कंत्राटी / बाह्य यंत्रणेद्वारे अशी पदे निर्माण केली आहेत. तथापि, अशा कर्मचाऱ्यांकडून मानधन / वेतन वाढीसाठी

किंवा नियमित वेतनश्रेणी मिळवून घेण्यासाठी सतत संघर्ष केला जात असतो. कोतवाल, पोलीस पाटील, अंगणवाडी सेविका, शिक्षण सहायक यांच्या मानधन / एकत्रित वेतनात वाढ करण्यात आलेली आहे. या व्यतिरिक्त अनेकदा न्यायालयीन आदेशाप्रमाणे नवीन पदे निर्माण करावी लागतात किंवा कर्मचाऱ्यांना अधिक मोबदला द्यावा लागतो. उदा.अलिकडेच उच्च न्यायालयाच्या एका न्याय निर्णयामुळे सेवानिवृत्त कर्मचाऱ्यांच्या निवृत्तीवेतन व भत्त्यापोटी शासनावर सुमारे २,००० कोटी रुपयांचे दायित्व निर्माण होऊ शकते. सर्वोच्च न्यायालयातील अपील राज्य शासनाच्या विरोधात गेल्यास हे दायित्व स्विकारणे अपरिहार्य ठरेल.

सेवा पुरविण्याची जबाबदारी, सेवेच्या विस्ताराची अपेक्षा व ज्या कर्मचाऱ्यांच्या माध्यमातून ही सेवा पुरविली जात आहे त्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतनावर नियंत्रण ठेवणे अशा कठीण पेचप्रसंगात शासन सापडले आहे. त्यातच आता ७ व्या वेतन आयोगाचा अहवाल अपेक्षित आहे. दीर्घकालीन वित्तीय स्थैर्यासाठी वेतनवाढीवरील खर्चाचा सरासरी दर हा महसूल वाढीच्या सरासरी दरापेक्षा अधिक असता कामा नये हे तत्व सर्वमान्य आहे. महसूल वाढीचा दर कमी झाला, तर वेतनवाढीचा दर सुध्दा काहीसा कमी होणे आवश्यक ठरते. हे करीत असताना नवीन भरती पूर्णपणे गोठविली गेल्यास, नोकरीच्या आशेवर असलेल्या तरुण वर्गावर अन्यायकारक ठरू शकते. सेवेचा विस्तार पूर्णपणे थांबविला तर शासनाकडून समाजाच्या अपेक्षा पूर्ण होण्यास बाधा येईल. व्यापक चर्चेद्वारे व सर्वसहमतीने यासंदर्भात वेळोवेळी मार्ग काढणे आवश्यक ठरते. त्याचप्रमाणे आहे त्या कर्मचारी वर्गाकडून अधिक प्रभावीपणे सेवा उपलब्ध करून दिल्या जाऊ शकतात. यासाठी कार्यपद्धतीत बदल (Business Processing Re-engineering) व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक व अनिवार्य ठरत आहे. शासनाच्या विविध कामांचे मूल्यमापन, त्याची आवश्यकता व गरजेनुसार BPR करता यावा यासाठी एका तज्ञ समितीची नेमणूक करण्याचा शासनाचा मानस आहे.

निवृत्ती वेतन

दिनांक १ नोव्हेंबर, २००५ नंतर नियुक्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना नवीन परिभाषित अंशदायी निवृत्ती योजना लागू करण्यात आली आहे. या कर्मचाऱ्यांच्या निवृत्तीवेतनासाठी राज्य शासनाने परिगणित अंशदान ठरविलेले आहे व हे अंशदान त्या-त्या महिन्यातच कर्मचाऱ्यांच्या खात्यात वर्ग होत असते. तसेच कर्मचाऱ्यांच्या खात्यातील ही रक्कम पेन्शन फंड नियामक आणि विकास प्राधिकरणाद्वारे (PFRDA) नेमलेल्या निधी व्यवस्थापकामार्फत (Fund Manager) गुंतविली जाणे आवश्यक आहे. या योजनेमुळे कर्मचाऱ्यांच्या निवृत्तीवेतनाचे दायित्व भावी महसूलावर न पडता, त्या-त्या वर्षाच्या महसूलातून केले जाते. त्यामुळे राज्य शासनाच्या वित्तीय कारभारात पारदर्शकता येते तसेच भावी पिढीवर या निवृत्तीवेतनाचा भार

पडत नाही. भविष्यात राज्य शासनाची वित्तीय परिस्थिती प्रतिकूल झाली तरी त्याचा परिणाम ह्या कर्मचाऱ्यांच्या स्वतःच्या निधीवर होणार नाही, ही या कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टीने जमेची बाजू आहे.

दिनांक १ नोव्हेंबर, २००५ पूर्वी नियुक्त झालेले शासकीय कर्मचारी व काही अपवाद वगळता निमशासकीय कर्मचारी यांना जुनी निवृत्ती वेतन योजना लागू आहे. १९६० नंतर राज्याच्या योजनांचा आवाका व आकारात झपाट्याने झालेला विस्तार व वाढलेल्या आयुर्मानामुळे निवृत्तीवेतनधारक कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत व देय निवृत्तीवेतनामध्ये गेल्या १० वर्षात अपेक्षेप्रमाणे झपाट्याने वाढ (१८.२% प्रतिवर्ष) झालेली आहे.

यापुढे सेवानिवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या जरी निश्चित असली तरी, सरासरी आयुर्मान, चलनवाढीचा दर, निवृत्तीवेतनामध्ये वेळोवेळी होणाऱ्या सुधारणा, यामुळे निवृत्तीवेतनधारकाची संख्या व देय निवृत्तीवेतन यामध्ये काही प्रमाणात अनिश्चितता आहे. १९८० च्या दशकात झालेली मोठी कर्मचारी भरती, वाढत चाललेले आयुर्मान याचा विचार करता, निवृत्ती वेतन खर्चातील वाढ १५% पेक्षा कमी असेल, असे दिसत नाही.

निवृत्तीवेतनावरील भार कुठपर्यंत जाऊ शकतो याचा एक अंदाज बृहन्मुंबई महानगर पालिकेच्या आकडेवारीवरून दिसून येईल. उपलब्ध माहितीनुसार महापालिकेच्या कार्यरत कर्मचाऱ्यांची संख्या जानेवारी, २०१५ मध्ये १,०९,८०९ एवढी असून, सेवानिवृत्त कर्मचाऱ्यांची संख्या १,२२,२५६ आहे. जानेवारी, २०१५ या महिन्यातील महापालिकेमध्ये कार्यरत कर्मचाऱ्यांच्या वेतनावरील खर्च रु. ३८३ कोटी एवढा आहे तर निवृत्तीवेतनावरील खर्च रु. १२३ कोटी एवढा आहे.

ह्या प्रश्नाचा परामर्श घेण्यासाठी सर्वप्रथम निवृत्तीवेतनाचे पुढील दायित्व निश्चित करून निवृत्तीवेतन निधी स्थापित करणे योग्य ठरेल व त्या निधीची योग्य गुंतवणूक करून, त्यातून काहीअंशी भावी निवृत्तीवेतनाचे दायित्व निभावणे हे वित्तीय दूरदर्शीपणाचे ठरेल.

शासन हमी

सार्वजनिक निधीचा सदुपयोग होणेच्या दृष्टीने सार्वजनिक उपक्रम व सहकारी संस्थांनी आर्थिकदृष्ट्या वर्धनक्षम प्रकल्प हाती घेणे क्रमप्राप्त आहे. तसे झाल्यास, असे वर्धनक्षम प्रकल्प उभारण्यास लागणाऱ्या कर्जाकरीता शासकीय हमीची आवश्यकता भासणार नाही. परंतु अनेकदा कमी भांडवल असण्याच्या कारणामुळे अशा संस्थांची वित्तीय संस्थांकडून कर्ज घेण्याची क्षमता अपर्याप्त असते किंवा शासनाच्या सार्वजनिक धोरणाप्रमाणे आर्थिकदृष्ट्या पूर्णपणे वर्धनक्षम नसलेले प्रकल्प हाती घेणे आवश्यक असते. अशा परिस्थितीत शासकीय हमीच्या आधारे वित्तीय संस्थांकडून कर्ज मिळवून देणेऐवजी अशा प्रकल्पास शासकीय अनुदान देणे जास्त योग्य ठरेल.

तसेच NCDC, NABARD सारख्या वित्तीय संस्था नवीन प्रकल्पांचे मुल्यमापन करतात व त्या प्रकल्पांना आर्थिकदृष्ट्या वर्धनक्षम ठरवितात, पण त्यासाठी कर्ज मंजूर करतांना शासकीय हमीचा आग्रह ही धरतात. अशा प्रकरणात, कर्जाच्या पूर्ण रकमेकरीता शासकीय हमी दिल्यास प्रकल्पाचे आर्थिक मुल्यमापन (Appraisal) च्या गुणवत्तेवर दुष्परिणाम होतो. म्हणून जर असे प्रकल्प हाती घेणे अति आवश्यक असेल तर शासनाने पूर्ण रकमेच्या कर्जाकरीता हमी देणे ऐवजी त्याचे काही भागाकरीता हमी देणे उचित ठरेल.

शिक्षणावरील खर्च

शिक्षण क्षेत्रात आपले राज्य नेहमीच प्रगत राहिले आहे. १९६० मध्ये ३५.१% असलेले साक्षरतेचे प्रमाण २०११ च्या जनगणनेनुसार ८२.३% पर्यंत पोहचले आहे.

प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणासंदर्भात सन २०१४-१५ ची ठळक सांख्यिकी माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे :-

व्यवस्थापन	शाळांची संख्या	विद्यार्थी नोंदणी	शिक्षक
शासकीय शाळा	६६,९७३	६१,९८,५६७	२,६१,७३०
अनुदानित शाळा	१९,८७४	१,०५,०८,२१३	२,८३,७९९
विना अनुदानित शाळा	१६,६३५	४८,३३,४८२	१,५२,४५८
इतर शासकीय शाळा	२,९५२	७,९७,१४१	२६,८३९
एकूण	१,०६,४३४	२,२३,३७,४०३	७,२४,८२६

शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ करण्याची आणि ही वाढ करीत असतांना उपलब्ध साधनसंपत्तीचा ईष्टतम विनियोग करण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या दर्जासंबंधी अनेक अभ्यासपूर्ण अहवाल उपलब्ध आहेत. शिक्षक हा शिक्षण व्यवस्थेचा कणा आहे. शिक्षकाकडून प्राप्त होणारे ज्ञान व जीवनमूल्ये ही विद्यार्थ्यांच्या भावी जीवनाचा पाया ठरत असतात. आपल्याकडे चांगले शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांची निवड काटेकोरपणे व पारदर्शकपणे होणे आवश्यक आहे. सध्या अनुदानित प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेत शिक्षकांच्या निवडीसाठी शिक्षक अर्हता परीक्षा (T.E.T) अनिवार्य केली आहे. पण या निवडीच्या प्रक्रियेत संस्था चालकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची / निर्णायक ठरत आहे. ही निवड पूर्णपणे पारदर्शकपणे होत नाही, अशी अनेकांची धारणा झाली आहे. सदर T.E.T. माध्यमिक शिक्षकांनादेखील लागू करून, ही निवड पूर्णपणे निःपक्ष व पारदर्शी रहावी, यासाठी यापुढे शिक्षकांची निवड राज्य शासनमार्फत करणे आवश्यक आहे.

यासोबतच विद्यार्थी गळती हा एक अत्यंत महत्वाचा विषय आहे. उपलब्ध माहितीनुसार संपूर्ण राज्याचा विचार केल्यास पहिली ते दहावीपर्यंतच्या वर्गातील गळतीचे प्रमाण १६% च्या दरम्यान दिसते. सन २०११-१२ व २०१२-१३ यावर्षी इयत्ता ९ वीमध्ये शिक्षण घेत असलेल्या मुलांपैकी साधारणतः १०% मुलांनी इयत्ता दहावीची परीक्षा दिलेली नाही. बीड जिल्ह्याचे उदाहरण घेतले तर, इयत्ता पहिली ते दहावी या वर्गातील गळतीचे प्रमाण २५% पर्यंत आढळते. इयत्ता नववी ते दहावीच्या वर्गातील ही गळती १०% च्या आसपास आहे. एका शाळेत तर, इयत्ता नववी ते दहावीमधील गळतीचे प्रमाण ७६% पर्यंत दिसते. एवढ्या मोठ्या प्रमाणावरील विद्यार्थी गळती ही चिंतेची बाब आहे. यामागे एक तर विद्यार्थी परीक्षेसाठी तयार नसणे किंवा निकालाची टक्केवारी टिकविण्यासाठी व्यवस्थापनानेच विद्यार्थ्यांना परीक्षेस बसण्यापासून वंचित करणे व यापेक्षा गंभीर म्हणजे ही मुले मुळातच शाळेत नसणे अशी कारणे असू शकतात. या बाबींची गंभीर दखल घेणे आवश्यक आहे व शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी परिणामकारक पाऊले उचलणे आवश्यक आहे.

राज्यात शाळांचे जाळे जरी सर्वदूर पसरले असले तरी, शाळांची ईष्टतम आवश्यकता तपासणे गरजेचे आहे. राज्यात १ ते १० मुले असलेल्या ३,९३० शाळा आहेत व त्यात २६,६१८ विद्यार्थी शिकत असून तब्बल ७,२०३ शिक्षक कार्यरत आहेत. म्हणजेच ४ विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक आहे. तसेच ०-२० विद्यार्थी असलेल्या ११,४३२ शाळा आहेत व त्यामध्ये १,३३,९३३ विद्यार्थी शिक्षण घेत असून २२,३४० शिक्षक कार्यरत आहेत. या सर्व शाळांची आवश्यकता व त्यामध्ये शिक्षण घेत असलेल्या मुलांची दुसरीकडे सोय करण्याची शक्यता तातडीने तपासण्याची गरज आहे.

प्रशासकीय सुधारणांच्या दृष्टीने शिक्षकांच्या वेतनासाठी 'शालार्थ प्रणाली' अनिवार्य करणे, विद्यार्थी संख्येची काटेकोरपणे तपासणी करणे, विद्यार्थ्यांचे आधारकार्ड बनवून घेण्याची जबाबदारी संस्था चालकांवर टाकणे, सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एकच आधारसामुग्री (database) व विद्यार्थी मागोवा प्रणाली (Child Tracking System) सुरु करणे या गोष्टी आवश्यक आहेत . या गोष्टी कालबद्ध पद्धतीने करण्यात येतील.

शिक्षण फी सवलत

राज्यातील अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, कृषी व पदुम या सारख्या विविध व्यावसायिक अभ्यासक्रमांसाठी सामायिक प्रवेश प्रक्रियेद्वारे प्रवेश घेतलेल्या सामाजिक तसेच आर्थिक मागास प्रवर्गातील अनुसूचित जाती/जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्ग, इतर मागास वर्ग विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती / शिक्षण फी व परीक्षा फी ची सवलत अनुज्ञेय आहे तसेच आर्थिक मागास प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क प्रतिपूर्ती करण्यात येते.

राज्याच्या शिक्षण प्रतिपूर्ती योजने अंतर्गत उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, वैद्यकीय शिक्षण विभाग तसेच कृषी व पदुम विभागा अंतर्गत येणारे विविध अभ्यासक्रम शासनाने निश्चित केलेले आहेत केवळ त्याच

निवडक आभ्यासक्रमांकरीता सामायिक प्रवेश प्रक्रियेद्वारे प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना या योजनेचा लाभ देण्यात येतो. विभागाच्या शिक्षण शुल्काची प्रतिपूर्ती ही शासनाने गठीत केलेल्या शिक्षण शुल्क समितीने निर्धारित केलेल्या शुल्का प्रमाणेच करण्यात येते.

आर्थिक दुर्बल घटकातील ज्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे वार्षिक उत्पन्न रुपये एक लाख पेक्षा कमी आहे अशा प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांना उच्च व तंत्रशिक्षण विभागा अंतर्गत शासन मान्य निवडक व्यावसायिक आभ्यासक्रमांसाठी केंद्रिभूत प्रवेश प्रक्रियेच्या माध्यमातून प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या आणि त्यांच्याकरीता येणाऱ्या खर्चाचे विवरण खालील प्रमाणे आहे :-

सन २०१३-२०१४		सन २०१४-२०१५	
लाभार्थी संख्या	खर्च (रु. कोटीत)	लाभार्थी संख्या	खर्च (रु. कोटीत)
१३७१०६	३७२	१३०९३१	३५०

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग व आदिवासी विकास विभागामार्फत केंद्र पुरस्कृत शिष्यवृत्ती योजना ही विहित उत्पन्न असणाऱ्या पालकांच्या पाल्यांकरीता राबविण्यात येते व विहित उत्पन्न मर्यादेपेक्षा जास्त उत्पन्न असणाऱ्या पालकांच्या पाल्यांसाठी राज्य शासनाकडून राज्यशुल्क प्रतिपूर्ती योजना राबविण्यात येते.

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांवर होणारा खर्च व विद्यार्थ्यांची संख्या पुढील तक्त्यात दिलेला आहे :-

(रुपये कोटीत)

अ. क्र.	प्रवर्ग	शिष्यवृत्ती	सन २०१३-१४ खर्च	लाभार्थी संख्या	शिक्षण फी / परिक्षा फी	सन २०१३-१४ चा खर्च	लाभार्थी संख्या
१	अ.जा.	मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती (१००% केंद्र पुरस्कृत)	७०३.१	३,९६,२९६	योजनांतर्गत	२८३.७	८७,०००
२		मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती (योजनेतर)	१३९.४		योजनेतर	१८.५	
३	इ.मा.व.	मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती (१००% केंद्र पुरस्कृत)	३८९.४	७,००,०००	योजनांतर्गत	१७२.९	७८,०००
		मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती (योजनेतर)	३९४.१				
४	वि.जा.भ .ज	मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती (योजनेतर)	४५५.९	२,१२,०६५	योजनेतर	१७२.८	४२,८८०
५	वि.मा.प्र	मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती (योजनेतर)	१३७.४	५९,४००			
एकूण			२,२१९.४	१३,६७,७६१		६४७.९	२,०७,८८०

आदिवासी विकास विभागामार्फत अनुसूचित जमाती प्रवर्गासाठी राबविण्यात येणाऱ्या केंद्र पुरस्कृत मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती योजने अंतर्गत दिली जाणारी शिष्यवृत्ती/ शिक्षण फी/ परीक्षा फी/ निर्वाह भत्ता या अनुषंगाने सन २०१३-२०१४ मध्ये रु. २०५.२ कोटी इतका खर्च आलेला असून लाभार्थ्यांची संख्या १,४७,६१२ इतकी आहे.

अनुसूचित जाती / जमाती योजनेसंदर्भात साधारणतः ३० ते ४०% निधी केंद्र शासनाकडून प्राप्त होत असतो. विमुक्त जाती व भटक्या जमाती, विशेष मागासप्रवर्ग, इतर मागास प्रवर्ग व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला प्रवर्ग ह्यासाठीचा सर्व भार राज्य शासन स्वतः सोसत आहे.

तरुणांना उच्च शिक्षणाची व त्या माध्यमातून रोजगाराची संधी मिळावी, असा या योजनेमागील हेतू आहे. सवलती मिळविण्यासाठी नेमलेल्या अभ्यासक्रमात प्रवेश घेणे इतकीच किमान पात्रता या योजनेसाठी ठरविली आहे. या योजना व्यापक व सर्वसमावेशक व्हाव्यात, असा यामागचा हेतू आहे. या सवलतींसाठी सध्या लागू असलेले उत्पन्नाचे निकष काही प्रमाणात मर्यादित करावे अशी सूचना मंत्री समितीने केली होती. तथापि, इतका मोठा निधी खर्च करून, या योजनांचा तरुण वर्गास प्रत्यक्ष काय फायदा झाला आहे याचे मूल्यमापन कधीच करण्यात आलेले नाही. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाकडून प्राप्त झालेल्या माहिती नुसार स्वैर नमुना पाहणीकरिता (Randomly) निवडलेल्या एका अभियांत्रिकी महाविद्यालयामध्ये विविध शैक्षणिक वर्षात प्रवेशित मुलांची संख्या हे खालील तक्त्यात दाखविली आहे. प्रवेशित विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत ५५% ते ६०% विद्यार्थी प्रत्यक्ष अंतिम वर्षाची परीक्षा देत आहेत, असे सकृतदर्शनी दिसते.

वर्ष	एकूण विद्यार्थी	एकूण मागासवर्गीय शिष्यवृत्ती विद्यार्थी संख्या
प्रथम	३०६	१४४
द्वितीय	६०९	२६४
तृतीय	५५१	१९८
अंतिम	२९२	८०

या योजनांमुळे विनाअनुदानित शैक्षणिक संस्थांना देखील परीक्षा फी व शिक्षण शुल्क अनुदान प्राप्त होत असल्याने अशा संस्थांमध्ये अधिकाधिक तरुणांना प्रवेश घेण्यास उद्युक्त करण्यासाठी शिक्षण संस्थांना एक प्रकारे प्रोत्साहन प्राप्त होत आहे व यामुळे काही गैरप्रकारांना देखील वाव मिळत आहे. नुकतेच गडचिरोली जिल्ह्यातील दूरस्थ पध्दतीने शिक्षण देणाऱ्या काही संस्थांमध्ये मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्तीबाबत

गैरव्यवहार झाल्याचे निदर्शनास आले असून, त्याबाबत फौजदारी गुन्हा दाखल करून विशेष कृती दलामार्फत (Special Task Force) चौकशी करण्याचे निदेश शासनाने दिले आहेत.

तरुण विद्यार्थी सुध्दा विना खर्च एखादी चांगली पदवी प्राप्त करण्याच्या आकर्षणामुळे अशा अभ्यासक्रमाकडे वळतात. मात्र, जर त्यांना अभ्यासक्रम पूर्ण करता आला नाही तर त्यांची वर्षे वाया जातात व त्यांच्या हाती काहीच पडत नाही. तरुणांचे वर्षे वाया जाणार नाही व त्यांना अपेक्षित रोजगार / स्वयंरोजगाराच्या संधी प्राप्त होवू शकतील हा उद्देश समोर ठेवून या योजनांचे पुनर्विलोकन करणे गरजेचे ठरत आहे. अशा सवलती मिळविण्यासाठी विद्यार्थ्यांसाठी काही किमान पात्रता निकष व महाविद्यालयांसाठी काही किमान दर्जाचे निकष ठरविणे आवश्यक आहे. तसेच सवलतीसाठी पात्र अभ्यासक्रमाची निवड पण काटेकोरपणे व्हावी. विद्यार्थ्यांच्या पालकांच्या उत्पन्नाच्या मर्यादेसंदर्भात फेर विचार आवश्यक आहे. शिक्षण शुल्क निर्धारणा अधिक पारदर्शी व अचूक व्हावी यासाठी “शिक्षण शुल्क निर्धारणा प्राधिकरण” स्थापित करण्याची गरज आहे.

बालगृह

निराश्रीत बालकांसाठी शासकीय व अनुदानित बालगृहे चालविली जातात. अनुदानित बालगृहांना प्रति मुलामागे रुपये ६०० प्रति महिना अनुदान दिले जात होते व अलिकडेच ह्या अनुदानात वाढ करून रुपये ९०० प्रति महिना अशी केली आहे.

वर्ष २०००-०१ अखेर राज्यात २९८ संस्था होत्या. तदनंतर वर्ष २००८-०९ मध्ये ६८, २००९-१० मध्ये २९४ व २०१०-११ मध्ये १४१ संस्थांना मान्यता दिली गेली. मान्यतेचे निकष फारशे सुस्पष्ट नसल्याने जिल्हा-जिल्ह्यात या संदर्भात असमतोल झाल्याचे दिसते. एकट्या बीड जिल्ह्यात १२३ संस्था आहेत तर, सिंधुदुर्ग मध्ये एकच संस्था कार्यरत दिसते. (परिशिष्ट - १)

महिला व बालविकास विभागाने अलिकडेच दिनांक १३.११.२०१४ रोजी काढलेल्या शासन निर्णयानुसार या सर्व बालकांचे आधार क्रमांक ३१ डिसेंबर, २०१४ पर्यंत मिळवून घेण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत. तथापि, या मुदतीत केवळ ४९.६% मुलांचे आधार क्रमांक काढण्यात आले आहेत. या संदर्भात सविस्तर माहिती परिशिष्ट-२ मध्ये दिलेली आहे. एकूणच या योजनेच्या आखणी व अंमलबजावणीत पारदर्शकतेचा अभाव दिसून येतो व याचे पुनर्विलोकन अत्यावश्यक आहे. सर्व निराश्रीत बालकांचे आधार क्रमांक काढण्याची जबाबदारी संस्था चालकांवर राहिल व आधार क्रमांक नसले तर अशा बालकांबाबत अनुदान स्थगित ठेवण्यात यावे या दृष्टीने कार्यवाही आवश्यक आहे. तसेच ज्या संस्थांच्या प्रत्यक्ष तपासणी अंती त्या संस्थेमध्ये असलेल्या बालकांची संख्या पटानुसार आढळून आली नाही, त्यांची मान्यता रद्द करून त्यांचेवर कायदेशीर कार्यवाही करणे आवश्यक आहे.

विशेष सहाय्य योजना

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना व श्रावण बाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागामार्फत राबविल्या जातात. सदर योजनांतर्गत लाभार्थ्यांचा जिल्हानिहाय गोषवारा परिशिष्ट- ३ मध्ये दर्शविलेला आहे.

मागील वर्षात लाभार्थी संख्येत सरासरी १७.६% वाढ झाल्याचे आढळते. काही जिल्ह्यात ही वाढ १४३% पर्यंत आहे. या योजनेअंतर्गत लाभार्थी निवड पारदर्शकपणे होणे गरजेचे आहे. देय मदत सध्या थेट लाभार्थ्यांच्या बँक/पोस्ट ऑफीस खात्यात जमा करण्यात येते. तथापी या लाभार्थ्यांचा आधारक्रमांक प्राप्त करून तो त्यांच्या बँक/पोस्ट ऑफीस खात्याशी संलग्न करण्याच्या अनुषंगाने कालबद्ध कार्यक्रम हाती घेणे गरजेचे आहे.

एस.टी. प्रवास खर्चावरील सवलत

महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळामार्फत ज्येष्ठ नागरीक, विद्यार्थी व इतर घटकांना देण्यात येणारी प्रवास सवलतीवरील खर्च पुढीलप्रमाणे आहे :-

(रु. कोटीत)

बाब	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४ (सु.अं.)	२०१४-१५ (अ.अं.)
एकूण प्रवास सवलती पोटी दिलेले अर्थसहाय्य	६०६	७९४	१,३५८	१,५०८
ज्येष्ठ नागरीकांसाठी देण्यात आलेले अर्थसहाय्य	३५३	४२०	४७४	५७५

ज्येष्ठ नागरीकांना सध्या उत्पन्नाची कोणतीही मर्यादा न घालता सरसकट सवलत उपलब्ध केलेली आहे. या सवलतीस कुठलीही वित्तीय मर्यादा नाही. सवलतीचे नियमन करण्यासाठी तिकीट जारी करतांना वयाचा पुरावा म्हणून शासनाने विहित केलेले कोणतेही प्रमाणपत्र ग्राह्य धरले जाते. तथापि, कोणत्या विशिष्ट व्यक्तींनी ही सवलत उपभोगली याची कुठेही नोंद होत नाही. एकूणच यासंदर्भातील निकष व पद्धत यांचे पुनर्विलोकन आवश्यक आहे. ही सवलत सुध्दा आधार क्रमांकाशी निगडीत केल्यास या सवलतीचे नियमन योग्य रित्या होऊ शकेल.

वीजेवरील खर्च

वीज व्यवस्थेसंबंधी उपलब्धता, निर्मिती, निर्मिती व वितरण व्यवस्थेची कार्यक्षमता, अपारंपारिक उर्जेचे मुल्यमापन व स्थान असे अनेक पैलू असले तरी राज्य शासनावर थेट आर्थिक भार असलेल्या विषयांचेच विश्लेषण पुढे केले आहे.

राज्यातील कृषीपंप धारकांची व त्या-त्या वर्षी कृषीपंप धारकांनी वापरलेली वीज याची वर्षनिहाय माहिती खालील तक्त्यात दिलेली आहे :-

वर्ष	ग्राहकाची संख्या	वीजेचा वापर (दक्षलक्ष युनीट)	प्रती ग्राहक वीजेचा वापर (युनीट)
२०१०-११	३१,५६,२२८	१६,१४३	५,११५
२०११-१२	३४,३१,५११	२१,५७८	६,२८८
२०१२-१३	३५,५६,४८४	२०,८४६	५,८५९
२०१३-१४	३६,४८,९५९	२१,५४२	५,९०४

राज्यातील कृषी पंपधारकांना वीज पुरवठ्याचे दर इतर ग्राहकांसारखेच वीज नियामक मंडळाकडून ठरवून दिले जातात. हे दर वीज पुरवठ्यावर होणाऱ्या सरासरी प्रति युनिट खर्चापेक्षा खूपच कमी असतात व हा बोजा राज्यातील इतर ग्राहकांवर, प्रामुख्याने औद्योगिक वापर करणाऱ्या ग्राहकांवर टाकला जातो. ह्याव्यतिरिक्त राज्य शासनाकडून देखील ह्या दरात अधिकची सवलत दिली जाते.

कृषि पंपाना देण्यात येणारा अर्थसहाय्याचा दर पुढीलप्रमाणे :-

अश्वशक्ती	प्रभाग	महाराष्ट्र राज्य विज नियामक प्राधिकरणाचा दर	सरासरी	राज्य शासनाचा दर	सरासरी	अर्थसहाय्य
० ते ३	एक	२९५	२६७	९४	९७	१७०
	दोन	२४०		८४		
३ ते ५	एक	२९५		११०		
	दोन	२४०		१०९		

गेल्या पाच वर्षात राज्य शासनामार्फत दिलेल्या सवलतींचा आर्थिक भार खालील तक्त्यांत दर्शविण्यात आलेला आहे :-

(रुपये कोटीत)

२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४
१,८६५	२,१३९	३,१११	३,३२२	३,६९५

या सवलतीसंदर्भात महावितरण यांची परिक्षेत्रनिहाय विगतवारी परिशिष्ट -४ मध्ये दिलेली आहे. वीजेच्या वापरामध्ये मोठ्या प्रमाणावर असमतोल आहे. सर्वाधिक वापर सोलापूर जिल्ह्यात असून, पहिल्या पाच जिल्ह्यात एकूण वीज वापराचा ४३% वापर आहे. साहजिकच त्या प्रमाणात वीज दरातल्या शासकीय सवलतीचा फायदा त्या-त्या जिल्ह्यात होत आहे. सोलापूर जिल्ह्यास सर्वाधिक सवलत प्राप्त होत असून, २०१३-१४ मध्ये ही सवलत रु. ३५० कोटी पर्यंत होती. सोलापूर, पुणे, कोल्हापूर, सातारा, सांगली या पाच जिल्ह्यात राज्याच्या एकूण सवलतीच्या ३१% वापर दिसतो.

यामागचे पाहिले कारण म्हणजे कृषीपंपांच्या प्रति हजार हेक्टरी सरासरीमध्ये जिल्ह्या-जिल्ह्यात मोठी तफावत असून सविस्तर माहिती परिशिष्ट- ५ मध्ये दिलेली आहे. नाशिक मध्ये ही संख्या २९५ इतकी आहे तर सगळ्यात कमी २६ इतकी संख्या रत्नागिरी जिल्ह्यात आहे. गेल्या पाच वर्षातील सर्वाधिक नवीन जोडण्यांची संख्या अहमदनगर जिल्ह्यात तर सर्वात कमी जोडण्यांची संख्या रत्नागिरी जिल्ह्यात दिसून येते.

दुसरे कारण म्हणजे प्रतिपंप वीजेच्या वापरामध्ये देखील मोठी तफावत दिसते. कोरडवाहू शेती असलेल्या यवतमाळ जिल्ह्यात हा वापर प्रतिपंप २,६६४ युनिट तर बागायत शेती असणाऱ्या जळगाव जिल्ह्यात हा वापर ८,५७२ युनिट पर्यंत आहे. कोरडवाहू क्षेत्रांत ५ अश्वशक्तीच्या पंपांसाठी हा वापर प्रति दिवस १० तास धरल्यास हा वापर प्रतिवर्ष ६७ दिवसांसाठी ठरतो. बागायत क्षेत्रासाठी हा वापर २१५ दिवसांसाठी ठरतो.

प्रवाही सिंचनाद्वारे कोरडवाहू क्षेत्र ओलिताखाली आणण्यासाठी साधारणतः प्रति हेक्टर ३,००० घनमीटर पाण्याचे नियोजन केले जाते. बागायत पिकांसाठी हेच प्रमाण १२,००० घनमीटर पर्यंत असते. पाणी वापराची ही मानके व वीजपंपांद्वारे विजेचा वापर व त्या आधारे अंदाजित प्रत्यक्ष पाण्याचा वापर याची सांगड घालणे आवश्यक आहे. सकृतदर्शनी विजेच्या वापरावरून अंदाजित केलेला पाणी वापर हा आवश्यक पाणी वापरापेक्षा दुप्पट होत असल्याचे दिसून येते.

वरील सर्व विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की, जिल्ह्याजिल्ह्यांत असलेल्या पंपांच्या संख्येचा असमतोल दूर करण्यासाठी प्रभावी पावले उचलणे आवश्यक आहे. कमी वीज वापरणारा व त्यापेक्षा जवळ जवळ चौपटीने वीज वापरणाऱ्या शेतकऱ्यास वीज दराने तेवढीच सवलत दिली जाणे कितपत न्याय्य आहे, याचा विचार करून ह्या सवलतीचे नियमन करणे क्रमप्राप्त आहे. त्याचप्रमाणे कोणत्याही पिकासाठी पाण्याची शास्त्रोक्त गरज, प्रमाणशीर वीजेची आवश्यकता व प्रत्यक्ष वीजवापर ह्याचे विश्लेषण होणे आवश्यक आहे. या व्यतिरिक्त वीजवितरण व्यवस्था प्रभावक्षम व्हावी यासाठी सर्व पंपांवर मीटर बसविणे व फीडर्ससाठी त्या-त्या भागातल्या संस्था किंवा तरुणांस फीडर्सवर वितरक (franchisee) म्हणून नेमण्याचा विचार करता येईल.

यंत्रमागधारकांना वीज सवलत

राज्यातील यंत्रमाग उद्योगातील यंत्रमाग ग्राहकांच्या अडीअडचणी तसेच या उद्योगामध्ये उपलब्ध असलेली रोजगाराची संधी विचारात घेऊन या उद्योगास प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता असल्याने महाराष्ट्र शासनाने यंत्रमाग धारकांना सवलतीच्या दराने वीज पुरवठा करण्याचे धोरण अवलंबिले आहे. सदर धोरणानुसार उच्चदाब यंत्रमागधारकांना डिसेंबर, २००३ पासून शासनाने सवलतीचा दर लागू केलेला होता. सद्यःस्थितीत सन २०१२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने यंत्रमागधारकांना देण्यात येणाऱ्या सवलतीच्या वीज दरामध्ये सुधारणा केली असून त्यामुळे दि.०१/०८/२०१२ पासून विद्युत नियामक आयोगाने लागू केलेल्या वाढीव वीज दराचा बोजा शासनावर न पडता तो भार यंत्रमागधारकांवर टाकण्यात आला आहे. मागील ५ वर्षांत उच्चदाब

व लघुदाब यंत्रमागधारकांची संख्या तसेच प्रतिवर्षी त्यांना देण्यात आलेले अर्थसहाय्य याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे :-

(रुपये कोटीत)

अ.क्र.	वर्ष	यंत्रमागधारकांची एकूण संख्या	यंत्रमागावरील अर्थसहाय्य			एकूण
			उच्चदाब	लघुदाब	भिवंडी	
१.	२००९-१०	८३६६३	६५.१	२४६.६	३४६.५	६५८.२
२.	२०१०-११	८३६८७	७९.७	२८२.८	३९१.६	७५४.१
३.	२०११-१२	८०८७७	१११.९	३५६.७	४७७.२	९४५.८
४.	२०१२-१३	८११५७	१४०.०	४०९.४	५६०.५	११०९.९
५.	२०१३-१४	८१२०९	५७.१	४५४.१	४९०.७	१००१.९

अन्न सुरक्षा कायदा

अन्न सुरक्षा कायद्यातील शिधापत्रिकाधारकांना मोठ्या सवलतीच्या किमतीत धान्य उपलब्ध केले जाते. अंत्योदय गटातील कुटुंबांना प्रतिमहीना ३५ किलो धान्य सवलतीच्या किमतीत दिले जाते. प्राधान्य गटातील कुटुंबांना प्रति व्यक्ती ५ किलो धान्य दिले जाते. सवलतीच्या दराने धान्य मिळत असल्याने कुटुंबाची पात्रता काटेकोरपणे तपासणे आवश्यक आहे. सन २०१२ ते सन २०१४ दरम्यान राज्यात शिधापत्रक धारकांची संख्या अंदाजे ४.५% वाढली आहे. पण गोंदिया जिल्ह्यात (६५.७%) व वाशीम जिल्ह्यात (११४.५%) वाढ आहे, जी खुपच लक्षणीय आहे. या वाढीमागच्या कारणांची शहानिशा करून अपात्र कुटुंबांची शिधापत्रिका रद्द करणे गरजेचे आहे. तसेच शिधा पत्रिका आधार क्रमांकाशी निगडित करण्याचा कालबद्ध कार्यक्रम आखण्याची आवश्यकता आहे. यामुळे या योजनेतील अर्थसहाय्यातील गळती कमी करणे शक्य होईल.

सामुहिक प्रोत्साहन योजना

औद्योगिकरणाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळावी, उद्योगांचे विकेंद्रीकरण होवून मागास भागात उद्योगांची वाढ व्हावी व संपूर्ण राज्याचा संतुलित विकास व्हावा, या उद्देशाने राज्यात सामुहिक प्रोत्साहन योजना राबविण्यात येते.

सुरुवातीस मागास भागात उद्योग स्थापन करणाऱ्या घटकांना विक्रीकर माफी अथवा विलंबाने कर भरणे, अशा सवलती देण्यात येत असत. तथापि, देश पातळीवर झालेल्या चर्चेअंती विक्रीकर आधारित सवलती देण्यात येवू नयेत, असा निर्णय सर्व राज्यांनी सन १९९९ मध्ये घेतला व विक्रीकर आधारित सवलती देणे बंद करण्यात आले.

२००१ च्या सामुहिक प्रोत्साहन योजनेंतर्गत मागास भागात स्थापन होणाऱ्या उद्योगांना गुंतवणुकीच्या प्रमाणात विशिष्ट कालावधीत त्यांनी भरलेल्या विक्रीकराच्या आधारे औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान देय करण्यात आले. किती मागास भागात उद्योग आहे, याच्या आधारे गुंतवणुकीच्या किती प्रमाणात औद्योगिक प्रोत्साहन द्यावयाचे, हे ठरविण्यात आले.

याबरोबरच मोठ्या उद्योगात गुंतवणुक आकर्षित करण्यासाठी सन २००५ मध्ये विशाल व अतिविशाल प्रकल्प असा वेगळा प्रवर्ग निर्माण करण्यात आला. विशाल प्रकल्पांना सवलतीच्या एकूण कालावधीत गुंतवणुकीच्या १००% मर्यादेपर्यंत औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान अनुज्ञेय होते. हे अनुदान अर्थातच त्यांनी विशिष्ट कालावधीत भरलेल्या विक्रीकराच्या आधारे देण्यात येते. विशाल प्रकल्पांना सुरुवातीस औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान त्यांनी भरलेल्या ठोक विक्रीकराच्या (Gross VAT) देण्यात येत होते. तथापि, काही उद्योग विक्रीकरात असलेल्या परताव्याच्या तरतुदीचा वापर करून, शीघ्र गतीने औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान घेत असल्याचे लक्षात आल्यामुळे विक्रीकर नियमात नवीन ५२-अ नियम दाखल करून, सुधारणा करण्यात आली तसेच औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान भरलेल्या ठोक विक्रीकराच्या ऐवजी भरलेल्या नक्त विक्रीकरावर आधारित देणे सुरु केले. परंतु, या नवीन पद्धतीत काही उद्योगांना औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान फारच अत्यल्प मिळत असल्याचे लक्षात आल्यामुळे सध्या ५०% ठोक विक्रीकराच्या आधारे औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान देण्यात येते. मागील ५ वर्षात औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदानापोटी खालील रक्कम वितरीत करण्यात आलेली आहे.

वर्ष	वितरीत करण्यात आलेली रक्कम (रुपये कोटीत)
२००९-१०	७५०
२०१०-११	७००
२०११-१२	२,३६६
२०१२-१३	२,४८०
२०१३-१४	२,२५०

उद्योगांमध्ये गुंतवणुक करीत असतांना कर सवलत हा एकच पैलू नसतो. उद्योगास उपलब्ध कच्चा माल, तयार मालासाठीची बाजारपेठ, जमीन, कुशल मनुष्यबळ, व्यवसाय करण्यासाठी सुकर वातावरण या सर्व बाबींचा विचार होवून उद्योग कुठे स्थापित करावा, याविषयी उद्योजक निर्णय घेत असतो.

कर परतावा देण्याच्या योजनेमुळे राज्या-राज्यात स्पर्धा निर्माण झाली असून, कुठले राज्य उद्योगांना किती सवलती देते, याविषयी सध्या अपारदर्शकता आहे. सर्वसाधारणपणे देशामध्ये एकूण निवेश योग्य (Investible Fund) रक्कम तेवढीच असते, परंतु राज्या-राज्यांमधल्या कर परतावा देण्याच्या स्पर्धेमुळे उद्योग एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात जातात व त्यामध्ये सर्व राज्यांचे नुकसान होत असते. या सर्व बाबींचा

आंतरराज्यीय स्तरावर विचार होणे गरजेचे आहे. सर्व राज्यांनी पारदर्शक पद्धतीने सवलती देणे आवश्यक आहे.

सध्याच्या योजनेचे ढोबळमानाने मुल्यमापन केल्यास, मागास भागात उद्योग स्थापन व्हावेत, अशी अपेक्षा असतांना गुंतवणुक मोठ्या प्रमाणात पुणे - नाशिक या पट्ट्यामध्ये आकर्षित झाली आहे. खरोखरच मागास भागात उद्योग स्थापन व्हावेत, यादृष्टीने विचार करणे गरजेचे ठरत आहे.

विकास नियंत्रण नियमावलीत बदल / अंमलबजावणी

जनसुविधांसाठी जमिनी अधिग्रहीत करता याव्यात यासाठी मुंबई विकास नियंत्रण नियमावलीत विकास हक्क हस्तांतरण (TDR) कल्पना आणली गेली. कालांतराने अनेक कारणास्तव उदा.झोपडपट्टी विकास, सुविधा बांधकाम (Construction TDR), पुनर्विकास इत्यादींसाठी ह्याचाच आधार घेवून उत्तेजनार्थ विकास हक्क हस्तांतरण (TDR)/ चटई क्षेत्र निर्देशांक (FSI) ची तरतूद या नियमामध्ये केली गेली आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून प्राप्त माहितीनुसार मुंबईमध्ये सप्टेंबर, २०१४ अखेर अशा पद्धतीने वेगवेगळ्या कारणास्तव दिलेल्या TDR ची माहिती सोबतच्या तक्त्यांत आहे.

विकास हक्क हस्तांतरणांचा प्रकार	T.D.R. क्षेत्रफळ (चौ.मी.)	शिल्लक विकास हक्क हस्तांतरण	T.D.R. वापर	सरासरी किंमत रुपये प्रती चौ.मी वि.ह.ह.	उलाढाल (रुपये कोटीत)
झोपडपट्टी वि.ह.ह.	७२,५७,३१२	२,२७,१०८	७०,३०,२०४	३२,२८०	२२,६९३
आरक्षित वि.ह.ह.	३०,३१,४५२	९०,३६२	२९,४१,०९०	२६,९००	७,९१२
रस्ता वि.ह.ह.	१०,७३,१९७	५२,५५३	१०,२०,६४४	२६,९००	२,७४६
ऐतिहासिक वास्तु वि.ह.ह.	२,०९१.७४	८३३.८६	१,२५,७९८	४३,०४०	५
पुनर्विकास वि.ह.ह.	१,८००.४१४	००	१,८००.४१४	२६,९००	५
	१,१३,६५,८५३.१५				३३,३६१

बाजारात TDR ची खरेदी-विक्री होते व त्याची किंमत मागणी व पुरवठ्यावर अवलंबून असते. तथापि, प्रचलित बाजारभावाचा आधार घेतला तर तब्बल रुपये ३३,००० कोटींचा TDR राज्य शासनाकडून विविध कारणास्तव दिला गेला आहे.

झोपडपट्टी पुनर्विकास योजना यातील एक महत्वाचा भाग आहे. शासनावर प्रत्यक्ष खर्चाचा बोजा न पडता झोपडपट्टीवासियांचे पुनर्वसनन व त्यासोबतच इतरांसाठी नविन घरांचे बांधकाम अशी या योजनेमागची कल्पना आहे. तथापि, या योजनेमार्फत झोपडपट्टीवासियांची निवा-याची गरज व शासनावर अप्रत्यक्ष खर्चाचा बोजा यात योग्य समतोल साधला गेला आहे का? याचा परामर्श घेणे आवश्यक आहे.

झोपडपट्टी विकास प्राधिकरणाकडून एकूण १२०८ योजनांपैकी ४५७ योजनांची विस्तृत माहिती प्राप्त झालेली आहे. डीसीआर ३३ (१०) अंतर्गत सुमारे ४२८ हेक्टर भूखंड क्षेत्र हया ४५७ पुनर्वसन योजनांसाठी उपलब्ध केले आहे. तसेच या ४५७ पुनर्वसन योजनांतर्गत विक्रीसाठी उपयुक्त FSI / TDR यांचे क्षेत्रफळ सुमारे ९६० हेक्टर (बिल्टअप क्षेत्र) आहे. या योजनेत साधारणतः १.९ लक्ष पर्यंत कुटुंबियांचे पुनर्वसन करणे अपेक्षित आहे. प्रती कुटुंबांमागे पुनर्वसन व विक्रीयोग्य सदनिका धरून ८५ चौरस मीटर बांधकाम (बिल्टअप क्षेत्र) म्हणजेच सर्वसाधारणपणे अंदाजे रुपये ३० लक्ष पर्यंत अप्रत्यक्ष बोजा शासनाने सोसलेला आहे.

झोपडपट्टीधारकांना त्याच ठिकाणी पुनर्वसनासाठी घरे उपलब्ध करून देणे याबरोबरच अन्य पर्यायांचा व त्यांच्या खर्चाचा तौलनिक अभ्यास होणे आवश्यक आहे. झोपडपट्टीवासीयांच्या निवा-याची गरज विचारात घेऊन, जागेच्या निवडीचा अधिकार व विकासकाच्या निवडीचा अधिकार याबाबत फेरविचार करून विकासकाची निवड पारदर्शक स्पर्धेने झाली व शासनाने ठरवून दिलेल्या जागी पुनर्वसन केले तर यासाठीच्या खर्चात मोठी बचत होईल अशी अपेक्षा आहे व या दिशेने पुढे जाण्याचा विचार होणे आवश्यक आहे.

TDR हा मौल्यवान अधिकार आहे व विकास नियंत्रक नियमावलीमध्ये (DCR) त्याचे प्रावधान करताना वित्तीय बाबींचा पूर्ण परामर्श घेणे आवश्यक आहे. DCR मध्ये केलेल्या बदलांमुळे. तसेच योग्य “क्षेत्र बदल” वा “वापर बदल” ह्यामुळे अवाजवी फायदा होणार नाही ह्याची काळजी घेणे गरजेचे असून, ह्या सर्व बाबींवर शासकीय अधिभार लावण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

भांडवली खर्च व त्याची परिणामकारकता वाढविणे

राज्य शासनाच्या महसूली खर्चासंदर्भात काही विशिष्ट व महत्वाच्या मुद्द्यांच्या अनुषंगाने मागील काही परिच्छेदात निरीक्षणे व उपाययोजना नोंदविलेल्या आहेत. याच्या सोबतच राज्याच्या भांडवली खर्चाचे नियोजन व परिणामकारकतेबद्दल पण विचार होणे आवश्यक आहे. राज्याच्या भांडवली खर्चाचे राज्याच्या स्थूल उत्पन्नाशी प्रमाण हे यावर्षी केवळ १.७% इतके आहे. राज्याच्या सार्वजनिक उपक्रमांच्या माध्यमातूनही भांडवली गुंतवणूक होत असते व ही साधारण १ ते १.५% च्या मर्यादेत आहे. इतर राज्यात भांडवली गुंतवणुकीचे प्रमाण ३.० % च्या वर आहे, असे उपलब्ध माहितीवरून दिसते. आपल्या राज्यातसुद्धा महसूली खर्चाचे नियमन करून भांडवली खर्चात वाढ होणे गरजेचे आहे. अशा भांडवली खर्चांमुळे भावी पिढींसाठी मत्ता निर्माण होते, अर्थव्यवस्थेस चालना मिळते रोजगार निर्माण होतो व अंतः राज्याच्या महसूल वाढीवर पोषक परिणाम होतो.

तथापि, असे करीत असतांना कर्ज मर्यादेतच असणे गरजेचे आहे. मर्यादेपेक्षा अधिक कर्ज काढले तर व्याजाचा बोजा वाढतो व काही कालांतराने महसूली असंतुलन होते. जर कर्ज घेऊन भांडवली खर्च वाढविला पण त्यामुळे नविन महसूल निर्माण होऊन महसूल वाढीचा कल वाढला नाही तर संचित कर्ज व

व्याज / महसूल यांचे गुणोत्तर ह्यात झपाटयाने वाढ होऊ शकते. या संदर्भातील वेगवेगळ्या गृहितकांच्या आधारे केलेली प्रक्षेपण विचारात घेता, राजकोषीय तुट ही स्थूल राज्य उत्पान्नाच्या २% पेक्षा अधिक राहिल्यास व्याज / महसूल गुणोत्तरामध्ये घसरण होणे अपेक्षित आहे. भांडवली खर्च वाढवित असतांना कर्ज व त्यावरील व्याज याचे महसूली जमेशी असलेल्या प्रमाणात वाढ होणार नाही, याची काटेकोरपणे दक्षता घेणे आवश्यक आहे व त्याप्रमाणेच कर्जाचे नियमन होणे राज्याच्या हिताचे ठरेल.

भांडवली खर्च वाढविला तरी तो परिणामकारक असणे पण गरजेचे आहे. यात पहिली दक्षता म्हणजे प्रकल्प निवडीच्या तत्वांचे पूर्ण अनुपालन करणे. प्रकल्पांच्या तांत्रिक बाबी पूर्णपणे निश्चित केल्या पाहिजे. वाणिज्यीक प्रकल्पातून थेट वित्तीय परतावा हा गुंतवणुकीवरील व्याज दरापेक्षा अधिक असावा. अधिकांश प्रकल्प हे वाणिज्यीक स्वरूपाचे नसतात व त्यांच्या मुल्यमापनासाठी आर्थिक लाभ-व्यय गुणोत्तर वापरला जात आहे. प्रकल्पाचा आर्थिक आय-व्यय गुणोत्तर हा एक पेक्षा अधिक असावा व प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर त्याच्यावरील दैनंदिन खर्च हा त्या प्रकल्पातून प्राप्त होणाऱ्या थेट महसूलातून व्हावा असे अपेक्षित असते. आपण हाती घेतलेले कित्येक प्रकल्प विशेषतः उपसा सिंचन योजना या मूलभूत तत्वाच्या कसोटीवर खरे उतरत नाहीत. अशा प्रकल्पात केलेल्या गुंतवणूकीचा कायम लाभ व्हावा या दृष्टीने किमान चालू देखभालीचा खर्च संबंधित लाभधारक उचलतील अशी व्यवस्था करणे, आवश्यक आहे. मोनो व मेट्रो सारख्या मोठ्या प्रकल्पांच्या बाबतीत देखील ही तपासणी काटेकोरपणे होणे आवश्यक आहे.

निवडलेल्या प्रकल्पाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी चांगले वित्तीय नियोजन आवश्यक आहे. वेळेवर निधी उपलब्ध झाला नाही तर प्रकल्प रखडतात, त्यांची किंमत वाढते व त्यातून लाभही मिळत नाही. सिंचन क्षेत्रातील अपुऱ्या प्रकल्पांसंदर्भात भरपूर चर्चा यापूर्वीच झालेली आहे. त्या संदर्भात माहिती परिशिष्ट -६ मध्ये दिलेली आहे. इतर काही विभागांतर्गत इमारतींची माहिती खालील तक्त्यात दिलेली आहे.

(रुपये कोटीत)

विभाग	कामांची संख्या	अंदाजित किंमत	एकूण खर्च	दिनांक १.४.२०१४ रोजीची उर्वरित किंमत	२०१४-१५ नियतव्यय	नियोजित कामे पूर्ण करण्यास अंदाजित कालावधी (वर्ष)
गृह	६४	३०६.२	१८५.९	१२०.३	३०.८	४
सार्वजनिक बांधकाम	३५०	१३८६.२	६०६.४	७८९.८	१०२.६	८
उच्च व तंत्र शिक्षण	५९५	१५०९.२	९८२.६	५२६.६	११४.१	५
वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये	२८४	१६२३.५	७००.३	९२३.३	१६३.६	६

सदर विषयाबाबत १४ वा वित्त आयोगाने परिच्छेद १४.५२ नुसार खालीलप्रमाणे शिफारशी केल्या आहेत :-

“केंद्र व राज्य शासन यांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांचे अवलोकन केले असता, सुरु असलेल्या अपूर्ण कामांसाठी केलेली तरतूद व त्यामुळे निर्माण झालेले संचित दायित्व यामध्ये ताळमेळ नसल्याचे दिसून येते. केंद्र व राज्यस्तरावरील विभाग क्षमतेपेक्षा जास्त गुंतवणूकीचे प्रकल्प स्वीकारत असल्याचे दिसते. प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीतील उशीर व त्यांच्या व्यवस्थापनेतील त्रुटीमुळे प्रकल्पांची किंमत वाढणे व प्रकल्प वेळेवर पूर्ण न होणे ई. आपत्ती निर्माण होतात व त्यामुळे पायाभूत सुविधा निर्माण होऊन वाढणारे दरदोई उत्पन्न व शासनाचा वाढणारा महसूल यापासून शासनाला मुकावे लागते. आम्हाला असे वाटते की, भरमसाठ प्रकल्पांना मान्यता देऊन त्यासाठी अपूरी तरतूद उपलब्ध करून देण्यापेक्षा नविन प्रकल्पांना मान्यता देतांना त्यांच्या संख्येवर निर्बंध ठेवले पाहिजेत. हे साध्य करण्यासाठी राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम यामध्ये योग्य ते बदल करण्यात यावेत. काही राज्यांनी या दिशेने पावले उचलली आहेत. आम्ही केंद्र व राज्य शासनांनी कायद्यान्वये नवीन प्रकल्पांना मान्यता देण्याच्या संख्येवर निर्बंध घालून त्यांची सांगड वार्षिक अर्थसंकल्पाशी घालण्याची शिफारस करीत आहोत.”

केंद्रीय वित्त आयोगाच्या शिफारशी पूर्णपणे अंमलात आणणे आवश्यक आहे.

अपूर्ण सिंचन प्रकल्पांचे दायित्व मोठे असून, अपूर्ण प्रकल्पांबाबत पुढील उपाययोजना करण्यात येईल :-

१) प्रकल्प पुर्णत्वाच्या कोणत्या टप्प्यावर आहे, याबाबतचा आढावा घेऊन त्यानुसार प्रकल्पाचा अग्रक्रम ठरविण्यात येईल व या प्राधान्यक्रमानुसार आर्थिक गुंतवणुक केली जाईल. ज्या प्रकल्पापासून पुढील ३ वर्षात प्रत्यक्ष सिंचन लाभ शेतकऱ्यांस मिळू शकेल, अशा प्रकल्पांना प्राधान्य देण्यात येईल. मात्र अमरावती प्रदेशातील अनुशेष जिल्ह्यातील प्रकल्पांना प्रथम प्राधान्य देण्यात येईल.

२) अनेक प्रकल्पांच्या बाबतीत प्रशासकीय मान्यतेनंतर तांत्रिक संरचनेत व व्याप्तीत बदल झाले आहेत अशा प्रकल्पांचे पुनर्विलोकन करण्यात येईल. प्रकल्पाच्या आखणीत, नियोजनात, अंमलबजावणीत झालेल्या अनियमिततेबाबत जबाबदार व्यक्तींवर आवश्यक कार्यवाही करण्याचे शासनाने पाऊल उचलले आहे. तथापि, या प्रकल्पांना पुर्णत्वाकडे नेण्यासाठी आवश्यक

कार्यपध्दती निश्चित करणे सुध्दा आवश्यक आहे. सखोल छाननी नंतर प्रकल्पाच्या संरचनेतील, व्याप्तीतील बदल योग्य किंवा समर्थनीय आढळले तर त्या बदलास मान्यता देणे सुज्ञपणाचे ठरेल.

योजनांची द्विरुक्ती

राज्यात सध्या १२९८ राज्य स्तरीय/जिल्हास्तरीय योजना सुरु असून एकाच उद्दिष्टासाठी वेगवेगळ्या विभागांमार्फत योजना कार्यान्वित असल्याचे दिसून येते. विभागनिहाय व प्रवर्गनिहाय नियोजन हे यामागचे एक प्रमुख कारण आहे. शिक्षण हा विषय शिक्षण विभागांतर्गत आहे व सर्व संवर्गांसाठी शिक्षण उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी या विभागाची आहे. तथापि, अनुसुचित जाती, अनुसुचित जमाती, अल्प संख्यांक, अपंग या प्रवर्गांसाठी त्या-त्या विभागांमार्फत शिक्षण पुरविण्याच्या अनेक योजना राबविल्या जातात. उदाहरणार्थ, प्रत्येक विभाग आपापल्या शाळा व वस्तीगृहे चालवित आहे. तसेच पुस्तक पेढी, गणवेश वाटप, सायकल वाटप अशा प्रकारच्या योजना पण एकापेक्षा अधिक विभागांमार्फत सुरु आहेत. आरोग्य विभाग, आदिवासी विकास विभाग, महिला व बालविकास विभागांमार्फत आदिवासी प्रवर्गांच्या नागरिकांसाठी आरोग्य विषयक योजना राबविल्या जातात. उदाहरणार्थ, गरोदर स्त्रियांना मदत करण्यासाठी विभिन्न योजना या तीनही विभागांकडून राबविल्या जातात. आंतर जातीय विवाहाला प्रोत्साहन देण्यासाठीची योजना सामाजिक न्याय, आदिवासी विकास व महिला व बालविकास विभाग ह्या तीनही विभागांमार्फत राबविली जात आहे. अशी अनेक उदाहरणे आहेत. एकच उद्देश असलेल्या योजना वेगवेगळ्या स्तरावरून किंवा यंत्रणेकडून राबविल्या जातात. उदा. इतर जिल्हा मार्ग योजना अनेकदा राज्य स्तर व जिल्हा परिषदांमार्फत राबविल्या जातात. पर्यटन, जलसंधारण विभागांच्या योजनासंदर्भात देखिल अशी स्थिती दिसते.

इतक्या मोठ्या संख्येने योजना राबविण्यासाठी मोठ्या यंत्रणेची आवश्यकता पडते. तसेच अशा प्रकारे तुटक-तुटक (विखुरलेल्या) पद्धतीने योजना राबविल्याने त्यांची उपयुक्तता व त्यापासून होणारा लाभ यांचे मुल्यमापन करणे कठीण होते. या सर्व योजनांचे पुनर्विलोकन करून काही व्यापक उद्दिष्ट ठेऊन सदर योजना आखल्या गेल्या तर त्यांचेसाठी पुरेसा निधी उपलब्ध करणे व त्यांचेवर प्रभावी नियंत्रण ठेवून त्यांच्या उपयोगितेचे मुल्यमापन करणे सुलभ होईल.

नियोजन पद्धतीत बदल

केंद्रीकृत नियोजन साध्य करण्याच्या दृष्टिने देशात योजना आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. योजना आयोगाच्या सूचनेनुसार खर्चाची योजनांतर्गत व योजनेबाह्य विगतवारी केली जात आहे. योजनांतर्गत व योजनेतर खर्च ही वर्गवारी काहिशी कृत्रिम आहे. शिक्षण क्षेत्राचा विचार केला तर शिक्षकांचा बहुतांशी पगार योजनेतर तरतूदीतून होतो. मात्र नवीन पदे निर्माण केली तर त्यांच्या वेतनावरील खर्च सुरुवातीला योजनांतर्गत व काही वर्षांनी योजनेतर होतो. टप्पा अनुदान पद्धतीमुळे एकाच शिक्षकाचा ६० % पगार योजनाबाह्य तरतूदीतून केला जात होता, तर उर्वरीत ४०% योजनांतर्गत गणला जात होता असे पण उदाहरण समोर आले आहे. केवळ योजनांतर्गत खर्च हा विकासात्मक आहे असा सर्वांचा समज रुढ झाल्यामुळे अधिक लक्ष योजनांवर असते. परिणामी अनेकदा कुठल्याही क्षेत्राचे पूर्ण पुनर्विलोकन तसेच होणारा खर्च व परिणाम ह्यांच्या मूल्यमापनाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नव्हते.

अशा प्रकारे योजनांतर्गत व योजनेतर खर्चाची विगतवारी करण्याची पद्धत इतर कुठल्याही देशात नाही. नियोजन पद्धतीत बदल आवश्यक असल्याने केंद्र शासनाने योजना आयोगाऐवजी नीती आयोगाची स्थापना केली आहे. तसेच १४ वा वित्त आयोग यांच्या शिफारशीनुसार केंद्राच्या विभाज्य कराच्या संबंधात राज्यांचा वाटा ३२% वरून ४२% इतका केला आहे. योजनांतर्गत व योजनेतर खर्च अशी वर्गवारी १२ व्या योजनेच्या कार्यकाळात सुरु राहिली तरी राज्यांना केंद्राकडून मिळणाऱ्या योजनांतर्गत अनुदानात ह्या वाढीच्या अनुषंगाने संशोधन होणार आहे. बाराव्या योजनेचा कार्यकाळ संपल्यानंतर योजनेतर व योजनांतर्गत अशी खर्चाची वर्गवारी राहणार नाही अशी अपेक्षा आहे.

एकूणच केंद्र-राज्य वित्तीय संबंधात अलिकडेच हे मोठे बदल झाले आहेत व राज्यांना स्वतःच्या आवश्यकतेनुसार नियोजन करण्याचे अधिक स्वातंत्र्य प्राप्त होत आहे. योजनांच्या उपयुक्ततेवर व प्रभावक्षमतेवर या सर्व बदलांचा पोषक परिणाम होईल

महसूली वाढीसंदर्भात उपाययोजना

राज्याच्या महसूल वाढीचा दर समाधानकारक आहे. तरी राज्याच्या महसूलात स्थानिक संस्था कर/जकात याचा समावेश करून सुध्दा त्याचे सकल उत्पन्नाशी प्रमाण काही दाक्षिणात्य राज्याच्या ह्या प्रमाणाच्या तुलनेत थोडेसे कमी दिसते. यावरून महसूली जमा वाढविण्यासाठी थोडासा वाव आहे, असे वाटते. चालू उद्योगांवर कराची वाढ न करता जमिनीच्या किंमतीत होणाऱ्या वाढीमुळे प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नाचा हिस्सा अधिकाधिक राज्य शासनाकडे वळविणे हितकारक ठरेल. या माध्यमातून शासनास अधिक महसूल प्राप्त होईल. तसेच राज्य शासन पुरवित असलेल्या सेवांवरील खर्च व त्यापासून प्राप्त होणारा महसूल यांची योग्य सांगड घालून त्यांच्या दरामध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

राज्याच्या महसूलात मुल्यवर्धीत कराचा सर्वाधिक वाटा आहे. या कराऐवजी वस्तु व सेवा कराची अंमलबजावणी दि. १ एप्रिल, २०१६ पासून लागू होणे अपेक्षित आहे. सदर अंमलबजावणीनंतर भिन्न करांऐवजी वस्तु व सेवांसाठी एकच कर लागू होईल. नविन करप्रणालीत वस्तु व सेवांवरील कराचा बोजा समान असल्याने वस्तुच्या उत्पादनाला चालना मिळेल. देशभर एकच करप्रणाली अंगीकृत होणार असल्याने संपूर्ण देशात एकत्रित बाजारपेठ (Single common market) निर्माण होईल. कराचा पाया व्यापक झाल्याने अनौदीत व्यापारास आळा बसून महसूलात वाढ होईल. तथापि प्रवेश कर आकारण्याचे राज्य शासनाचे अधिकार जाणार असल्याने जकात व स्थानिकसंस्था कर रद्द होईल व त्याचा मोठा परिणाम स्थानिक स्वराज्य संस्थावर होईल. तसेच केंद्रीय विक्रीकरही रद्द होणार असल्याने राज्याची महसुल हानी होणार आहे. त्याची सुरवातीच्या काळात भरपाई होईल अशी अपेक्षा आहे. सदर करापासून मिळणाऱ्या महसूलात सातत्य राहण्याच्या दृष्टीने केंद्रशासनास काही सूचना करणे, विचार विमर्ष करणे सुरु आहे व त्यादृष्टीने संगणक प्रणाली अद्ययावत करण्यात येत आहे.

स्थानिक संस्था कर रद्द करण्याबाबत मा. राज्यपाल यांनी दि. १२ नोव्हेंबर, २०१४ रोजीच्या अभिभाषणामध्ये उल्लेख केलेला आहे. त्याप्रमाणे १ ऑगस्ट, २०१५ पासून स्थानिक संस्था कर रद्द करण्यात येईल असे मा.मंत्री, वित्त यांनी आपल्या अर्थसंकल्पिय भाषणात घोषित केले आहे.

पुढील वाटचाल

- १) मागील परिच्छेदांमध्ये सविस्तर विषद केल्याप्रमाणे शासनाच्या विविध कामांचे मूल्यमापन, त्याची आवश्यकता व गरजेनुसार त्यामध्ये सुधारणा सुचविण्याकरीता वस्तुस्थितीवर आधारित नियोजन करण्यासाठी एका तज्ञ समितीची नेमणूक करण्याचा शासनाचा मानस आहे. तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करुन अधिक प्रभावी सेवा उपलब्ध करुन देण्यासाठी आवश्यकतेनुसार कार्यपद्धतीत बदल (BPR) केला जाईल.
- २) वेतन व सवलती ह्यावरील खर्चाचे नियमन करुन महसूली संतुलन गाठले जाईल तसेच सवलतींमधील गळती थांबविण्यासाठी शक्यतो सर्व अर्थसहाय्य आधार क्रमांकाशी निगडीत करुन थेट लाभधारकाच्या बँक खात्यात जमा होईल, या दृष्टीने कार्यवाही करण्यात येईल.
- ३) महसूली खर्चावर नियंत्रण ठेऊन भांडवली मत्ता निर्माण करण्यासाठी शासनाची साधनसंपत्ती वापरण्यात येईल. अशा कामाचे योग्य मूल्यमापन करुन, शास्त्रोक्त नियोजन व कालबद्ध अंमलबजावणी केली जाईल.

समारोप

मागील काही पृष्ठांमध्ये राज्याची एकूण वित्तीय परिस्थिती व राज्य शासनाचा वित्तीय कारभार अधिक प्रभावी व पारदर्शक करण्याच्या दृष्टीने अनेक मुद्यांचा परामर्श घेतला आहे. तथापि, या व्यतिरिक्त पथकर, स्थानिक संस्था कर, शासकीय खरेदीत कार्यक्षमता व पारदर्शकता तसेच प्रत्येक क्षेत्राशी (उदा. महसूल, सहकार, जलसंपदा) निगडित अनेक मुद्दे आहेत. या विषयांचा परामर्श या ठिकाणी घेतला नसला तरी, या विषयांवरील शासनाची भूमिका अलाहिदा वेळोवेळी मांडली जाईल. आपण केवळ या पिढीस उत्तरदायी नसून भावी पिढीचे विश्वस्त म्हणून काम करित आहोत, याची पूर्ण जाणीव ठेऊन व रोजगार निर्मिती, पायाभूत सुविधा विकास व विषमता निर्मूलन हे उद्देश पुढे ठेवून आणि पूर्णपणे पारदर्शक व कार्यक्षम प्रशासन जनतेस देण्यासाठी कटिबद्ध आहोत.

*****

परिशिष्ट-१

जिल्हानिहाय / वर्षानिहाय मान्यता दिलेल्या बालगृहांच्या संस्थांची संख्या

जिल्हा	२०००-०१ अखेर	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	एकूण
मुंबई	१५	०	०	०	१५
मुंबई उपनगर	७	०	०	०	८
ठाणे	४	०	०	०	५
रायगड	२	०	०	०	२
रत्नागिरी	३	०	०	१	५
सिंधुदुर्ग	१	०	०	०	१
पुणे	२८	१	७	३	४२
सातारा	१४	२	४	३	२९
सांगली	५	०	१	२	८
सोलापूर	१९	१	१८	१३	७२
कोल्हापूर	१०	०	१	०	१२
नाशिक	११	२	५	३	२७
धुळे	३	०	३	१	८
नंदूरबार	२	१	२	०	९
जळगांव	५	०	१	०	७
अहमदनगर	२६	०	१०	९	५५
अमरावती	१३	०	२	१	१६
अकोला	१	०	१	१	४
वाशिम	२	०	२	०	६
यवतमाळ	१७	१	११	६	३७
बुलढाणा	२	०	०	१	५
नागपूर	१५	०	१	०	१८
भंडारा	४	०	०	२	९
गोंदिया	२	०	०	०	५
चंद्रपूर	३	०	२	१	७
गडचिरोली	३	१	०	१	७
वर्धा	३	०	१	१	५
औरंगाबाद	५	१	८	४	२३
जालना	२	१	१७	६	३९
परभणी	४	२	३५	१६	६२
हिंगोली	३	३	७	३	१९
बीड	७	१८	५५	२३	१२३
नांदेड	२६	४	४६	२९	१२२
उस्मानाबाद	६	९	४२	९	८९
लातूर	२५	२०	१२	२	९९
एकूण	२९८	६७	२९४	१४१	९८४

परिशिष्ट -२

आधार क्रमांक मिळविलेल्या बालकांची ३१ डिसेंबर, २०१४ पर्यंतची संख्या

जिल्हा	शासकीय व अनुदानित संस्थेतील एकूण बालके		दि.३१.१२.१४ पर्यंत आधार कार्ड काढलेले प्रवेशित बालके	
	शासकीय संस्था	अनुदानित स्वयंसेवी संस्था	शासकीय संस्था	अनुदानित स्वयंसेवी संस्था
मुंबई	०	१,२५४	०	६८६
मुंबई उपनगर	३९	१,४७६	३७	४७९
ठाणे	१६६	१,९६०	१३२	१,४७५
रायगड	०	२४६	०	१८८
रत्नागिरी	०	२९०	०	२९०
सिंधुदुर्ग	०	२५	०	४
पुणे	१४१	३,६८७	३९	२,३७७
सातारा	०	१,६१६	०	८५५
सांगली	२२	५१०	२२	४८२
सोलापूर	६३	६,५४३	३७	१,११७
कोल्हापूर	१८	१,१६२	१८	१,१६२
नाशिक	३४	१,८१४	३४	१,४९९
धुळे	०	७३०	०	७३०
नंदूरबार	०	८६४	०	८४०
जळगांव	३७	२९८	३७	२८१
अहमदनगर	४४	३,७४२	४४	१,७६४
अमरावती	१५६	१,१६७	१०४	९१९
अकोला	५०	२८५	५	१४०
वाशिम	०	३१५	०	७४
यवतमाळ	२१	१,६४०	२१	१,२६०
बुलढाणा	५०	२१५	३७	१७१
नागपूर	१५२	६१५	९५	४४७
भंडारा	०	२८८	०	२३४
गोंदिया	०	३०	०	२८
चंद्रपूर	२२	३२४	१५	२६३
गडचिरोली	२१	१०३	१३	९३
वर्धा	२३	१९५	२३	१९५
औरंगाबाद	७०	१,४६५	१७	७९५
जालना	८२	२,०९८	८२	१,४९७
परभणी	५५	५,१५१	२५	१,६०२
हिंगोली	०	१,५०४	०	६७८
बीड	४४	११,७३०	४२	२,०१२
नांदेड	०	९,१५२	०	३,६७०
उस्मानाबाद	०	६,७१८	०	६,७१८
लातूर	२००	७,५००	८०	२,९७५
एकूण	१५१०	७६,७१२	९५९	३८,०००

परिशिष्ट -३

संजय गांधी निराधार योजना व श्रावणबाळ निवृत्ती वेतन योजनांतर्गत लाभार्थ्यांचा
जिल्हानिहाय गोषवारा

जिल्हा	२०१२-१३		२०१३-१४		टक्के वाढ	
	संजय गांधी निराधार योजना	श्रावळ बाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना	संजय गांधी निराधार योजना	श्रावळ बाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना	संजय गांधी निराधार योजना	श्रावळ बाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना
अहमदनगर	१७,७४१	५८,४६०	१९,६६५	६४,०२५	१०.८%	९.५%
अकोला	१७,४८१	४८,९८०	२३,४१८	५७,७१६	३४.०%	१७.८%
अमरावती	३०,८८८	१,०५,७०१	३६,४१२	१,३६,८३२	१७.९%	२९.५%
औरंगाबाद	१९,०६४	३३,२५१	२१,१६७	३६,२२८	११.०%	९.०%
बीड	२१,४९८	७३,०६३	२४,८१०	७७,३८९	१५.४%	५.९%
भंडारा	१७,११५	३९,०९३	१९,६५२	४९,०८०	१४.८%	२५.५%
बुलढाणा	२६,००९	७१,९८४	३१,६१८	८७,६२८	२१.६%	२१.७%
चंद्रपूर	२१,२५५	४४,०९६	२३,४०९	५३,२५२	१०.१%	२०.८%
धुळे	१,०९१९	३८,७०२	११,८२५	३९,२९२	८.३%	१.५%
गडचिरोली	११,४४५	३७,०२३	१४,३४३	४६,६८३	२५.३%	२६.९%
गोंदिया	१४,२८५	२२,१४४	१६,०४१	२६,५२५	१२.३%	१९.८%
हिंगोली	९,२५६	१३,०२२	९,५५०	१५,२१७	३.२%	१६.९%
जळगांव	२४,१०३	७३,६६९	३०,४९५	६८,९६८	२६.५%	-६.४%
जालना	१७,२३३	५६,९४३	१८,०८९	५७,२४७	५.०%	०.५%
कोल्हापूर	२१२१३	२४,४८१	२६,८७६	३६,६५५	२६.७%	४९.७%
लातूर	१३,८८७	६८,०६१	१५,२७४	७१,२०५	१०.०%	४.६%
नागपूर	४४,५१०	७०,१४७	४९,६६४	८१,४६५	११.६%	१६.९%
नांदेड	६,१३३	६,०३१	१४,९०७	१६,०५७	१४३.१%	१६६.२%
नंदूरबार	६,६७३	४१,६४९	७,४४४	४४,२९९	११.६%	६.४%
नाशिक	१२,२२४	६९,८०४	१४,७३८	६६,५०३	२०.६%	-४.७%
उस्मानाबाद	२०,६८०	५५,५१६	२३,१०६	६१,८८९	११.७%	११.५%
मुंबई	६,९७३	३,०६४	७,५९०	३,०१४	८.८%	-१.६%
परभणी	१५,८४२	३५,२४९	१४,०५०	३१,८२६	-११.३%	-९.७%
पुणे	१४,७३४	१६,००३	१८,२८५	१७,९८९	२४.१%	१२.४%
रायगड	६,६४१	११,४३०	९,३१८	१२,४१९	४०.३%	८.७%
रत्नागिरी	७,९१०	११,५१७	८,७३३	१२,६७३	१०.४%	१०.०%
सांगली	१४,४०६	९,४१३	१९,०३७	१०,९१७	३२.१%	१६.०%
सातारा	१३,५१२	१२,६५६	१७,१८०	१४,२६२	२७.१%	१२.७%
सिंधुदुर्ग	६,१०९	७,४१७	७,०८९	८,९७८	१६.०%	२१.०%
सोलापूर	३२,०१७	३८,२१४	३६,७८७	४०,७४६	१४.९%	६.६%
ठाणे	१०,९४७	३७,५८०	१३,११९	३८,४५४	१९.८%	२.३%
वर्धा	१२,५९४	३७,१८७	१४,४३०	४१,९४५	१४.६%	१२.८%
वाशिम	१९,६८२	३६,०३८	२२,२०४	४१,४३८	१२.८%	१५.०%
यवतमाळ	२१,९७३	५२,५६४	२६,२७६	५७,६३६	१९.६%	९.६%
एकूण	५,६६,९५२	१३,६०,१५२	६,६६,६०१	१५,२६,४५२	१७.६%	१२.३%

परिशिष्ट - ४

जिल्हानिहाय कृषि पंपांना वीज बिलापोटी दिलेले अर्थसहाय्य

परिक्षेत्र	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४
अहमदनगर	३१२	३२७	३३१
अकोला	३१	३४	३८
अमरावती	७२	७६	९०
औरंगाबाद (शहर)	१	२	१
औरंगाबाद	१५१	१५४	१७६
बारामती	१५७	१७५	२०५
बीड	१२४	१२९	१४४
भंडारा	२७	३२	२८
भिवंडी	०	०	१
बुलढाणा	८३	७८	११४
चंद्रपूर	१५	१४	१७
धुळे	७८	८९	९८
गडचिरोली	१०	१०	११
गणेशखिंड	२	१	१
गोंदिया	१४	१८	१८
हिंगोली	५४	५३	६०
जळगाव (शहर)	११	१२	१३
जळगांव	२१९	२३९	२५६
जालना	७८	८१	९४
कल्याण (एक)	०	०	०
कल्याण (दोन)	२	२	२
कोल्हापूर	१००	११०	१२१
लातूर	९४	१०७	११५
नागपूर (ग्रामीण)	४६	४६	४९
नागपूर (शहर)	००	०	५
नागपूर (शहर फॅन्चायसी)	०	०	०
नांदेड	९१	८९	९७
नंदूरबार	५३	५९	६०
नाशिक (शहर)	१९	२०	२१
नाशिक	२५२	२५९	२८०
उस्मानाबाद	१०२	१०४	१२६
परभणी	७९	७७	९४
पेण	४	४	५
पुणे (ग्रामीण)	९८	१०८	११२
रास्तापेठ (शहर)	१	१	१
रत्नागिरी	२	२	३
सांगली	१८९	२२७	२३८
सातारा	१०४	१२६	१३७
सिंधुदुर्ग	२	३	३
सोलापूर	२९७	३१२	३५०
ठाणे (शहर)	०	०	०
वसई	६	८	१३
वर्धा	२४	२४	२६
वाशी	०	०	०
वाशिम	३५	३२	४९
यवतमाळ	७१	७९	९२
एकूण	३१११	३३२२	३६९५

परिशिष्ट-५

जिल्हानिहाय लागवडीखालील क्षेत्र व विजेचा वापर

अ.क्र.	जिल्हा	पंपांची संख्या	विजेची विक्री (दशलक्ष युनिट) (एप्रिल ते मार्च)	प्रति पंप विजेचा वापर	लागवडी खालील क्षेत्र (प्रती हजार हेक्टर)	पंप प्रति १००० हेक्टर
१	ठाणे	२०,११०	६१.७	३,०६८.६	३३२	६१
२	रायगड	१३,९२४	२६.६	१,९०९.७	३१०	४५
३	रत्नागिरी	१४,५३८	११.१	७६४.९	५४९	२६
४	सिंधुदुर्ग	१९,६०६	१४.१	७१६.६	३४९	५६
५	नाशिक	२,९९,३५१	१,७१४.६	५,७२७.९	१०१६	२९५
६	धुळे	८०,५२९	५३८.७	६,६८९.४	४५४	१७७
७	नंदुरबार	४३,१७२	४२३.३	९,८०५.२	३०६	१४१
८	जळगांव	१,८७,६३९	१,६०८.६	८,५७२.७	८७३	२१५
९	अहमदनगर	३,४४,५७५	२,२५५.२	६,५४४.८	१,३५३	२५५
१०	पुणे	२,५५,०७८	१,८५१.१	७,२५६.९	१,०३९	२४६
११	सोलापूर	३,२५,६७५	२,४५९.७	७,५५२.६	१,३२६	२४६
१२	सातारा	१,४६,४७५	६७४.९	४,६०७.८	६८१	२१५
१३	सांगली	१,९०,०४७	१,०९१.७	५,७४४.४	७१७	२६५
१४	कोल्हापूर	१,१४,४३८	६०६.४	५,२९९.२	५०६	२२६
१५	औरंगाबाद	२,००,७८१	७९९.४	३,९८१.२	८२०	२४५
१६	जालना	१,०३,९३१	४८०.४	४,६२२.४	७१५	१४५
१७	बीड	१,५३,६६५	९०१.५	५,८६६.७	९४३	१६३
१८	लातूर	१,१०,९८७	६८७.९	६,१९८.७	६५१	१७०
१९	उस्मानाबाद	१,३१,७०१	७१०.३	५,३९३.४	६९८	१८९
२०	नांदेड	१,०५,८१६	६३२.३	५,९७५.८	८३८	१२६
२१	परभणी	८३,२५३	५६९.९	६,८४५.५	५७५	१४५
२२	हिंगोली	६०,७८६	३९८.२	६,५५०.९	४००	१५२
२३	बुलढाणा	१,२९,०९६	५८८.७	४,५६०.५	७४०	१७४
२४	अकोला	४४,७८६	२२२.१	४,९६१.२	४५३	९९
२५	वाशिम	४५,०१५	२६६.९	५,९२९.४	४१०	११०
२६	अमरावती	१,०३,२४९	५२९.६	५,१२८.९	८१४	१२७
२७	यवतमाळ	९०,२७४	५९१.४	६,५५१.५	९४४	९६
२८	वर्धा	५६,२३५	१४९.९	२,६६४.७	४७३	११९
२९	नागपूर	७७,२५४	२९४.८	३,८१५.५	६३६	१२१
३०	भंडारा	३३,७८१	१४१.१	४,१७६.९	२०५	१६५
३१	गोंदिया	२०,३८७	९२.८	४,५५१.९	२१७	९४
३२	चंद्रपूर	२५,०२६	८९.६	३,५८१.१	५३०	४७
३३	गडचिरोली	१७,७७९	५७.४	३,२२६.३	२५३	७०
	एकूण	३६,४८,९५९	२,१५४	५,९०३.६	२१,१२६	१७३

परिशिष्ट -६

राज्यातील जलसंपदा विभागांतर्गत बांधकामाधीन प्रकल्पांचा तपशील

(सिंचन क्षमता- लक्ष हेक्टर/पाणीसाठा-द.ल.घ.मी. मध्ये)

प्रकल्प	संख्या	प्रकल्पाची अद्ययावत अंदाजित किंमत (कामासाठी) (रु.कोटीत)	१ एप्रिल २०१४ ची संभाव्य उर्वरीत किंमत (कामासाठी) (रु.कोटीत)	प्रकल्पिय सिंचन क्षमता (पीक क्षेत्र) (लक्ष हेक्टर)	जून २०१४ अखेरची संभाव्य उर्वरीत सिंचन क्षमता (लक्ष हेक्टर)
मोठे पाटबंधारे	७२	९७,८७०.३	५५,६६१.५	४२.५७३	२६.५०९
को.पा.वि.म.	४	३,४९४.९	१,७२०.३	१.०८३	०.६३९
ता.पा.वि.म.	१०	९,५१२.४	६,९५८.६	३.६४३	२.७९५
म.कृ.खो.वि.म.	२९	२९,९४९.६	१५६५९.१	१९.५३७	१२.०१६
गो.म.पा.वि.म.	१३	१६,६२५.४	८८८२.८	५.९३४	२.६०४
वि.पा.वि.म.	१६	३८,२८८.१	२२४४०.८	१२.३७६	८.४५४
मध्यम पाटबंधारे	९७	२१५०४.४	१००५१.७	५.६७७	४.१५८
को.पा.वि.म.	११	४८८१.५	२२९१.६	०.८४०	०.७५४
ता.पा.वि.म.	१४	३२८५.९	१७५८.०	०.८३६	०.६११
म.कृ.खो.वि.म.	१८	३२४०.९	१४५६.१	०.९०२	०.६९३
गो.म.पा.वि.म.	८	१७८७.१	७७८.८	०.६०२	०.३८०
वि.पा.वि.म.	४६	८३०८.८	३७६७.३	२.४९७	१.७२१
लघु पाटबंधारे	२८३	९६१३.२	५०३६.६	२.४०९	१.९७६
को.पा.वि.म.	४८	२८६५.२	१३४३.४	०.४९३	०.३९९
ता.पा.वि.म.	२२	३७९.१	१७६.२	०.१३८	०.१०३
म.कृ.खो.वि.म.	२२	४९१.२	३०१.८	०.१६७	०.१५३
गो.म.पा.वि.म.	५५	८८४.६	५९०.२	०.३७३	०.३३०
वि.पा.वि.म.	१३६	४९९३.१	२६२५.०	१.२३८	०.९९२
एकूण	४५२	१२८९८७.९	७०७४९.९	५०.६५८	३२.६४४